

עבודת סמינריון במיקבץ ארץ-ישראל: מפולמוס השמיטה להכרזת העצמאות.

כיצד מאפייני "העלייה-הראשונה" באו לידי ביטוי במושבות הגליל מזה, ובפעילותה של משפחת עבו מזה?

מאת יגאל ביטון.

בהנחיית ד"ר ראובן גפני.

המכללה האקדמית תל-חי
החוג ללימודים רב-תחומיים, תשע"ז 2017.
כל הזכויות שמורות ליגאל ביטון ©

תוכן העיניינים

2	מבוא
	פרק א': תולדות משפחת עבו הצפתית במאה הי"ט.
3	א. רבי שמואל עבו - מייסד השושלת בצפת
5	ב. רבי יעקב חי עבו - הקונסול ואיש ההתיישבות
	פרק ב': ראש-פינה - המושבה הראשונה של העלייה-הראשונה.
7	א. גיא-אוני שהיתה לראש-פינה
11	ב. ראשית יסוד-המעלה ומשמר-הירדן
	פרק ג': כיצד מאפייני העלייה-הראשונה באו לידי ביטוי במושבות הגליל מזה, ובפעילותה של משפחת עבו מזה?
12	א. עלייה "ראשונה"? ישוב "חדש"?
13	ב. ארץ-ישראל או ארה"ב?
15	ג. אגודות
16	ד. הפרעות ביהודים כמניע לעלייה
18	ה. רעיון עבודת-האדמה
19	ו. מפעל ההתיישבות של משפחת עבו בגליל
22	ז. כספי "החלוקה"
23	ח. ממזרח וממערב, "ישן" ו"חדש"
26	פרק ד': סיכום ומסקנות
27	ביבליוגרפיה

מבוא

ימים אחדים לפני ראש-השנה תרמ"ג (ספטמבר 1882), הגיעו ארצה כשלושים משפחות מהעיר מוינשט שברומניה, כשבאשם משה דוד שו"ב, ויסדו את ראש-פינה בגליל-העליון. בעצם עלייתם, נפתח עידן חדש בתולדות עם-ישראל בארץ-ישראל, שזכה אחר-כך לכינוי "העלייה-הראשונה". נפלה בידם הזכות, להיות העולים הראשונים של העלייה-הראשונה, שייסדו מושבה בארץ-ישראל. שנתיים מאוחר יותר, נוסדו בסמוך לראש-פינה המושבות יסוד-המעלה ושושנת-הירדן, ששמה שונה לאחר-מכן למשמר-הירדן.

לא הרחק מראש-פינה, בעיר הקודש-צפת, פעלה בתקופה ההיא משפחת עבו. אביה, ר' שמואל עבו, עלה ארצה מאלג'יריה, שישים וחמש שנה לפני מייסדי ראש-פינה, כלומר בשנת תקע"ז (1817). הוא שימש כרבה הספרדי-הראשי של צפת, ובמקביל כקונסול צרפת בגליל-העליון. בנו, ר' יעקב חי-עבו, המשיך את דרכו כאשר ירש אותו בשתי המישרות הרמות הללו.

לפיכך התרחש בתקופה ההיא, באיזור הגיאוגרפי המצומצם של הגליל-העליון, מפגש נדיר ומרתק בין מייסדי המושבות הראשונות, לבין משפחת עבו הצפתית. מדוע מרתק? משום שאילו נדרשנו להשוות בין משפחה טיפוסית מ"הישוב הישן", כזו שהקדישה את זמנה ללימודי-קודש בלבד והתפרנסה מכספי "החלוקה" - לאנשי העלייה-הראשונה - הרי שהיינו מוצאים ודאי הבדלים לרוב. אבל בבואנו לערוך השוואה כזו מול משפחת עבו הצפתית, הרי שנמצא יותר קו-דמיון מאשר הבדלים, אף שנמנתה על "הישוב הישן". זאת משום שעוד בשנת תרל"ב (1872) עסקה משפחה זו בהתיישבות חקלאית עברית במי-מרום (אגם החולה), וחמש שנים מאוחר יותר - גם במירון. ואילו בניה - הם התפרנסו מעמל-כפיהם - כאשר שימשו כקונסולים של צרפת בגליל-העליון. שיאו של המפגש הזה התרחש ביום ד' אדר ב' תרמ"ג (13/3/1883), כאשר נוסד וועד המושבה של ראש-פינה, ולנשיא הכבוד נבחר ר' יעקב חי עבו.¹

מטרת העבודה הזו היא לנסות להבין טוב יותר את המפגש המרתק הזה. לנסות לשרטט את המאפיינים העיקריים המקובלים בהיסטוריוגרפיה של העלייה-הראשונה, ולהשוות אותם אחד-לאחד לאלו של בני משפחת עבו. השערת עבודת-המחקר, על-סמך האמור מעלה, היא שימצאו קו-דימיון בין משפחת עבו לבין מייסדי מושבות העלייה-הראשונה בגליל העליון, ושההבדלים ביניהם יהיו דקים. עבודה זו תבחן את ההשערה הזו.

¹ תיקון בדיעבד: התאריך הוא יום ד', ראש-חודש אדר א' תרמ"ג, 7/3/1883. וכן להלן בעמודים 6, 8, 21.

פרק א': תולדות משפחת עבו הצפתית במאה הי"ט

בפרק זה אסקור את הרקע לעליית ר' שמואל עבו מאלג'יריה לצפת בראשית המאה התשע-עשרה, את פעילותו הרבנית בארץ ישראל ומחוצה לה, את פעילותו ההתיישבותית ואת מינויו לקונסול צרפת בצפת. וכן את פעילותו של בנו-יורשו - ר' יעקב חי עבו - בתחום הרבני, הקונסולרי, ובעיקר ההתיישבותי באזור צפת.

א. רבי שמואל עבו - מייסד השושלת בצפת

רבי שמואל עבו נולד באלג'יר בשנת תרמ"ט (1789). הוסמך שם לרבנות, והשתלב בעסקי סחר-החוץ של אביו אברהם. בהיותו בן עשרים ושמונה שנים, בשנת תקע"ז (1817) - בדיוק לפני מאתיים שנה - עלה ארצה עם משפחתו והוריו והתיישב בצפת. לאחר מספר שנים, יצא להודו ונפגש שם עם העשיר היהודי דוד ששון. במחיצתו שהה שנים אחדות, ושימש כרב לקהילה המקומית. כששב ארצה, היה בידו המונופול לסחר באינדיגו (חומר המשמש לצביעת-בדים המכונה "ניל") בתחומי ארץ-ישראל, שקיבל מידי ששון. הוא החל לייצא מהארץ את היבול להפקת האינדיגו לצרפת, דרך נמלי עכו וצידון.² מבחינה דמוגרפית, חיו בצפת בתקופה ההיא (אמצע המאה הי"ט), כ-2,000 יהודים, מתוך אוכלוסיה של כ-5,000 תושבים.³

לפי גירסה אחת המתבססת על הארכיון הצרפתי בנאנט, הוא התמנה לקונסול צרפת בגליל בשנת תרל"ד (1874).⁴ הגירסה הזו מוטלת בספק, מאחר והיה אז בן שמונים וחמש שנה. לפי גירסה שניה, התמנה לתפקיד כבר בשנת תקפ"ז (1827), בהשתדלותו של סר משה מונטיפיורי שפגש אותו בביקורו בארץ.⁵ לפי גירסה שלישית, התמנה לתפקיד בשנות הארבעים של המאה הי"ט. זאת בהשתדלות יהודי אלג'יריה, לאחר שנסע אליהם וביקש זאת נוכח מצב הביטחון הירוד של יהודי הגליל, קרי צפת וטבריה.⁶ גירסה זו נתמכת בדיווחו של הסופר הצרפתי הנודע פלובר, שביקר בצפת בשנת תר"י (1850), והזכיר סוכן קונסולרי של צרפת שהיה יהודי.⁷

בין כך ובין כך, ר' שמואל זכה למינוי הרם בזכות קשריו עם השלטון העות'מאני, כישוריו העיסקיים, סמכותו הרבנית; ובפרט בזכות היכרותו עם השפה והתרבות הצרפתית, ומוצאו האלג'יראי. זאת, מאחר ובתקופה ההיא (אמצע המאה הי"ט), הגיעו מהגרים אלג'יראים מוסלמים רבים להתיישב בגליל. הם יסדו בגליל חמישה ישובים - ביניהם סמח' - לימים צמח, ובשנת תר"ל (1870) מנו כ-3,700 נפשות באזור צפת וטבריה.⁸ הם הגיעו בעקבות מנהיגם האלג'יראי עבד-אלקאדר אלג'יזאירי שהתיישב בדמשק בשנת תרט"ו (1855), לאחר שמרד בצרפתים, ובעלותו היו שטחים נרחבים בסוריה לבנון והגליל. לצרפת היה אינטרס לפרוס את חסותה על אותם אלג'יראים, כחלק משלטונה באלג'יר, ולתפקיד זה לא מצאו מתאים מר' שמואל עבו. זאת ועוד: בין ר' שמואל ועבד-אלקאדר נרקמו קשרי-ידידות עוד במולדתם אלג'יריה, והם התהדקו כשהפכו שוב לשכנים.⁹

² י' שרביט, "צרפת בגליל במאה התשע-עשרה על-פי התכתובות הקונסולריות של משפחת עבו", קתדרה, 108, תמוז תשס"ג, עמ' 75.

³ נ' שור, תולדות צפת, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 204.

⁴ שרביט, שם, עמ' 77.

⁵ ש' אביגדור, "משפחת עבו בצפת", הד-המזרח, 24/12/1943, עמ' 7.

⁶ מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל, ב', ירושלים תרצ"ח, עמ' 494.

⁷ נ' שור, תולדות צפת, עמ' 206.

⁸ מ' עבאסי, "סמח': עלייתה ונפילתה של עיירה ערבית לחוף הכנרת", קתדרה, 153, תשרי תשע"ה, עמ' 82.

⁹ שור, שם, עמ' 224; י' הרוזן, חזון ההתנחלות בגליל: תולדות המושבות ראש-פינה, יסוד-המעלה, משמר-הירדן, עין-זיתים, מחניים, מטולה, ירושלים תשל"א, עמ' 240.

חסות צרפתית בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, הקנתה יתרון על הנתיונות העות'מאנית, בכך שהרתיעה את מערכת המשפט העות'מאנית מלנהוג בשרירות-לב, בפרט בתחום המיסוי.¹⁰ ר' שמואל ניצל יתרון זה בתבונה, כאשר הכניס יהודים רבים מצפת ומטבריה תחת החסות הצרפתית. כמו-כן חיזק את תחושת הביטחון של הישוב היהודי בצפת. דוגמא אחת לכך היא כאשר נסע לקושטא, נפגש שם עם שגריר צרפת, והתלונן על שודד ערבי שפרע ביהודי צפת ללא מורא. הוא שב משם עם גזר-דין מוות לאותו שודד, שאכן יצא לפועל והחוק נאכף.¹¹ מבחינת המצב הפוליטי, צריך לזכור שבתקופה ההיא (החל משנת ה'ת"ר 1840) החלה תקופת התנוזימא (הרפורמות) ברחבי האימפריה העות'מאנית, שהדגישה יותר את זכויותיהם האזרחיות של הנתיונים, ברוח מהפיכת הצעירים שהתרחשה באימפריה העות'מאנית.

בשנת תרי"ח (1858) התמנה ר' שמואל לרבה הראשי של עדת הספרדים בצפת, ושימש בכהונתו עד שנת 1880. יותר מעשרים שנה קודם לכן, הוא כבר נמנה על מנהיגות הישוב היהודי בעיר. בשעתה הקשה של צפת, לאחר רעידת-האדמה שהתחוללה בה בשנת תקצ"ז (1837), הוא נמנה על חמשת הרבנים שחתמו על קול-קורא ליהודי העולם. הם תיארו שם את מצוקת העיר, והודיעו על כינון ועד של שיבעה חברים, לניהול הישוב ושיקום ההריסות.¹²

פרט לפעילותו למען יהודי צפת, ר' שמואל עבו פעל רבות גם למען יהודי הודו, אליהם נחשף בשהותו שם, במסגרת קשריו העיסקיים עם דוד ששון הנזכר לעיל. הוא ביקר שם פעמיים – בשנת תקצ"ה (1835) ובשנת תרי"ט (1859) – אבל לא כאיש-עסקים, אלא בתפקידו הרבני כשד"ר (שליח דרבנן) של קהילת צפת. צריך לדעת שיהודי הודו שכינו "בני-ישראל", לא הוכרו כיהודים על-ידי הממסד האורתודוקסי, ושאלת יהדותם היתה שנויה במחלוקת עד שנות החמישים של המאה העשרים, כאשר הגיעו גלי-העלייה מהודו למדינת-ישראל. ואולם כבר בביקוריו שם במהלך המאה הי"ט, פעל ר' שמואל רבות לקירובם והכיר בהם כיהודים. בנו ר' אברהם עבו, יצא גם הוא כשד"ר קהילת צפת להודו, בשנת תרכ"ט (1869). הוא נחרד לגלות שתושבי הודו שמוצאם מבגדד, החרימו את יהודי הודו ולא ראו בהם יהודים. אז הוא פנה לפסיקת רבני-צפת, והם הכריעו והכירו בהם באופן מוחלט כיהודים, וכתבו: "וביען מע' [מעלת] הרב החותם ראשון הי"ו [שמואל עבו], היה פעמיים בעי"ת הנז' [בומביי], והודה שחקר ודרש מה טיבם של האנשים האלה ... שלפי דעתו האנשים האלה, אלו הן הגולין מזמן בית-ראשון. ולפי רבות השנים, נטמעו בין האומות".¹³ בהתבסס על הפסיקה הזו הוכרה יהדותם של יהודי הודו מאוחר יותר ובאופן סופי, בשנות החמישים של המאה העשרים.

בעשור האחרון של חייו, בראשית שנות השיבעים של המאה הי"ט, רכש ר' שמואל מערביי המקום את חלקת הקבר של ר' שמעון בר-יוחאי במירון, והקים במקום בית-כנסת. בנוסף, רכש כ-7,000 דונם אדמה בכפר מירון, יחד עם שלושה שותפים, והושיב במקום פועלים יהודים שחילקו את זמנם בין עבודת-אדמה לבין לימודי-קודש וקבלה. היה זה כבר בשנת תרל"ו (1877).¹⁴ לאות הערכה על פועלו, הקהילה היהודית הקדישה לכבודו ספר-תורה, והספר הזה הובל אחר-כבוד בתהלוכה מבית משפחת עבו אל קבר הרשב"י, ביום ל"ג בעומר. ראוי לציין שמסורת התהלוכה הזו מתקיימת מאז ועד היום, בכל שנה. בשנת תרל"ו (1876) בל"ג בעומר, שלוש שנים טרם פטירת

¹⁰ שרביט, צרפת בגליל, עמ' 80.

¹¹ גאון, יהודי המזרח, ב', עמ' 494.

¹² מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל, א', ירושלים תרפ"ח, עמ' 173.

¹³ א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשל"ז, עמ' 135, 675.

¹⁴ "הצב"י", י"ד חשוון תרמ"ו, יחיאל מיכל פינס, "שיבעה שבועות בגליל", עמ' 3; "המגיד", ט"ו סיון תרמ"ג, לורנס אוליפנט ומיכאל גולדסמיט, עמ' 199.

ר' שמואל, ביקר בצפת ר' יוסף אופלטקה. הוא דיווח על כ 4,000 אשכנזים וכ 1,500 ספרדים, רובם מערביים (מצפון-אפריקה). בין-היתר הזכיר את ר' שמואל וכתב: "האב"ד [האב בית-דין, לעדת הספרדים] הוא הרב המופלא המפורסם כמוהר"ר [כבוד מורנו הרב רבי] שמואל עבו יצ"ו [ישמר רוחו צורו ויחייהו], חכם לבב, והוא ויצי [סגן] קונסול צרפת". ר' שמואל נפטר ביום א' לחודש תשרי שנת תרל"ט (1879), בשיבה-טובה בגיל תשעים שנה, ונטמן בצפת. ילדיו הם: אברהם, יצחק, יעקב, שרה ושימחה.

ב. רבי יעקב חי עבו - הקונסול ואיש ההתיישבות

הרב יעקב חי עבו (במרכז), עם רעייתו ושומר-הראש שלו.

commons.wikimedia.org סוף המאה הי"ט

רבי יעקב חי עבו נולד בצפת בשנת תר"ב (1842), ובבחרותו נישא לאסתר-מלכה ילידת ליברפול.¹⁵ עם מותו של אביו ר' שמואל עבו, ירש ממנו את משרת הקונסול הצרפתי בגליל, כשזכה לאמון הצרפתים שביקשו לשמור "על האינטרסים של המושבה האלגירית רבת האוכלוסין בצפת ובטבריה".¹⁶ מיספר שנים לאחר מכן, בשנת תרמ"ח (1888), ישב גם הוא כאביו על כיסא הרב הראשי של עדת הספרדים בצפת, והחזיק בכהונה זו עד פטירתו בשנת התר"ס (1900).¹⁷ בתקופתו חלה עלייה חדה במספר היהודים תושבי צפת, עד שבסמוך למועד פטירתו בראשית המאה העשרים, היו בצפת כ 10,000 יהודים, מתוך אוכלוסיה של כ 20,000 תושבים.¹⁸

¹⁵ אחותה גולדה, היתה אשת אברהם פינצי, שהיה קונסול בריטניה בעכו משנת 1837. קשר-מישפחתי נוסף ומעניין היה לרב מכלוף אלדאודי, "החכם באשי" בעכו משנת 1889, שנישא לרחל – ביתו של ר' מרדכי עבו שהיה אחיו של ר' שמואל עבו. י"ב-דור, "נציגם של יהודי הצפון", עת-מול, 221, שבט תשע"ב, עמ' 8.

¹⁶ שרביט, צרפת בגליל, עמ' 78.

¹⁷ גאון, יהודי המזרח א', עמ' 176.

¹⁸ שור, תולדות צפת, עמ' 214.

לצד פעילותו הרבנית, שכללה גם מאבק במיסיונרים נוצריים, עסק ר' יעקב בפעילות קונסולרית ענפה, שנגעה לכלל הנתינים הצרפתיים בגליל. בין-היתר ערך מפקד לנתינים הצרפתיים בצפת בשנת תרמ"ז (1887), הפיק דו"חות לקונסול הצרפתי הכללי בביירות על מצב הביטחון בגליל, פעל להדחת הקאימקאם [המושל העות'מאני] של טבריה שפגע בנתינים הצרפתיים היהודים והנוצרים, ועוד. הוא הפעיל את השפעתו גם בעינייני יום-יום פשוטים לכאורה, כגון מתן חסות לנתין בריטי מפני השלטונות, השבת פרדות שהוחרמו ע"י השלטונות מבעליהם, ועוד.¹⁹

השתדלותו הרבה למען הישוב העברי, מתוקף תפקידו הקונסולרי, מובאת בזכרונותיו של ר' משה דוד שוב מייסד ראש-פינה. במקרה אחד, בחורף שנת תרמ"ג (1882) במהלך חגיגת חתונה של בני המושבה, נפלט כדור מאקדחו של איכר והרג בשגגה ערבי תושב צפת. ר' שוב שהיה מודע לסכנת נקמת-הדם, הזעיק מייד לעזרה את ר' יעקב, כפי שתיאר בזכרונותיו: "שלחתי תיכף ומיד ... לצפת להודיע את הדבר לקונסול הצרפתי, הרב החכם יעקב חי עבו, שבדרך בלתי-רשמית הגן עלינו בעינייני המושבה מיום בואנו לארץ".²⁰ בעוד השליח עשה דרכו לצפת, התנפלו על ראש-פינה כמאתיים ערביים, והחלו בפרעות. אנשי המושבה התגוננו מפני התוקפים בקושי תוך סכנת-נפשות, וראוי לציין - בסיוע ערביי ג'עוני שוחר-השלום. בטרם התרחש אסון, הגיע למקום הקונסול ר' יעקב מלווה בקוואסים (שומרי-ראש) שלו, שני אחיו יצחק ואברהם, וחיילים עות'מאנים. הם העמידו את הסדר על כנו, ולקחו את ההרוג ואת החשוד בהריגה לצפת. כעבור זמן נערך משפט, שבו הורה יצא זכאי בדיון, ונערכה סולחה בין תושבי המושבה למשפחת ההרוג.

במקרה שני, כשחלוצי ראש-פינה אך החלו לבנות בתי-אבן, השלטון העות'מאני הורה להפסיק ולעצור את הבנייה. אז פנה שו"ב לעזרת הקונסול ר' יעקב, כפי שתיאר בזכרונותיו: "החלטתי על-פי עצת האחים החכמים עבו (שאחד מהם, החכם יעקב חי עבו, היה קונסול צרפת בצפת ושעזרו לי הרבה בקניית האדמה), לנסוע לדמשק שבה היה מושב הוואלי מושל סוריה וא"י, למען השיג רשיון לבניין הבתים. הם נתנו לי מכתבי-המלצה להחכם באשי בדמשק".²¹ בעקבות כך נסע שו"ב לדמשק, ואכן זכה לאישור להמשך הבנייה.

כמו בתחומים אחרים, ר' יעקב הרחיב את פעילותו של אביו גם בתחום רכישת הקרקעות וההתישבות (כזכור, רכש את חלקת קבר הרשב"י ואדמות בכפר מירון), ורכש קרקעות נרחבות באזור הגליל-העליון. "הוא רכש אדמות, שמאוחר יותר הוקמו עליהן המושבות ראש-פינה, משמר-הירדן ויסוד-המעלה"; "וכמעט שרוב שטחי-הקרקע אשר ברשות היהודים בגליל-העליון, נרכשו על ידו בהשתדלותו ובאמצעותו. אדמת יסוד-המעלה ומשמר-הירדן, היתה לפניו רכוש הפרטי".²² הוא, אחיו וצאצאיו, היו מעורבים רבות בתחום ההתישבות ועבודת-האדמה העברית בגליל, ועל כך ארחיב בפרק הבא. בהקשר זה יש לציין, שר' יעקב היה נשיא הכבוד של ועד המושבה ראש-פינה, עם כינונה. בספר התקנות הראשון של המושבה, מיום ד' אדר ב' תרמ"ג (13/3/1883), נכתב: "נבחרו באסיפת כל הקהל מהמושבה, ועד אשר ישא עליו את השם: ועד ראש-פינה ... נבחרו הועד הם: הר' מאטיל [מרדכי] כץ 'ראש-הועד' (פרעזידענט) [נשיא], הר' משה דוד שוב [ואחרים] ... נבחרים ... עוד נוסף עליהם החכם הספרדי הר' יעקב חי 'ראש הנכבד' (עוהרין פרעזידענט) [נשיא-הכבוד]".²³

¹⁹ שרביט, צרפת בגליל, עמ' 81, 86.

²⁰ א' יערי, זכרונות ארץ-ישראל: מאה ועשרים פרקי-זכרונות מחיי הישוב בארץ מהמאה השבע-עשרה ועד ימינו, א', רמת-גן תשל"ד, עמ' 511.

²¹ יערי, זכרונות א', עמ' 506.

²² שור, תולדות צפת, עמ' 207; גאון, יהודי המזרח ב', עמ' 493.

²³ שו"ב, זכרונות, עמ' פ"א.

ר' יעקב נפטר ביום ג' טבת תר"ס (1900), ונטמן בצפת. לאחר פטירתו ירש אותו בתפקיד הקונסול אחיו ר' יצחק מרדכי, ולא בנו מאיר, בשל השתדלות נציג הבארון רוטשילד בגליל - מרדכי אוסוביצקי. והוא החזיק בכהונה זו עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת תרע"ד (1914), עת בוטלה המישרה והוכפפה לחיפה. בכך נחתמה השושלת המפוארת של הרבנים-קונסולים, למשפחת עבו מצפת.²⁴

פרק ב': ראש-פינה - המושבה הראשונה של העלייה-הראשונה

בפרק זה אסקור את עליית יהודי רומניה מהעיר מוינשט ארצה, בראשות משה דוד שו"ב. את יסוד ראש-פינה על הריסות גיא-אוני, את תלאות המתיישבים הראשונים, את ההתמודדות עם השלטון העות'מאני, ואת כינון וועד המושבה בשיתוף עם ר' יעקב חי עבו מצפת. הפרק מתמקד ברובו ככולו במושבה ראש-פינה, ומתייחס בקצרה לראשית המושבות יסוד-המעלה ומשמר-הירדן, משום שתולדותיהן חורגות ממסגרת עבודה זו. הן ידונו בפרק הבא, ורק בהקשר לנושא ושאלת המחקר.

א. גיא-אוני שהיתה לראש-פינה

משה דוד שו"ב בלבוש מזרחי, ולא בחליפה אירופאית.

[סוף מאה י"ט, commons.wikimedia.org](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Shor_Moshe_David.jpg)

"את השם 'ראש-פינה' קראתי למושבה על-פי הפסוק: 'אבן מאסו הבונים היתה לראש-פינה' [תהילים קי"ח 22]."²⁵ כך כתב בזכרונותיו רבי משה דוד שו"ב (ינקוביץ), שנחשב למייסד המושבה. בראשית שנת תרמ"ב (1882), הוא נשלח מטעם "חברת ישוב ארץ-ישראל על-ידי עבודת אדמה", שבעירו מוינשט שברומניה, לתור בארץ-ישראל חלקת-אדמה להתיישבות חקלאית. עוד קודם לכן בהיותו במוינשט, שמע מפי שליח שהגיע מארץ-ישראל, על אותם יהודים שהתיישבו בכפר ג'עוני הסמוך לצפת, המעוניינים במכירת אדמתם עקב חוסר באמצעים. וכך, כשהגיע ארצה התאכסן בבית דודו שגר בצפת, ומייד יצא לג'עוני לבחון את אפשרות ההתיישבות במקום. הוא מצא שם שלושה בתים עלובים ביותר כבתי-הפלאחים, ושתי משפחות יהודיות שחיו בעוני מחפיר. המראה הזה היה עלוב ביותר. אבל בניגוד לכך, מראה המקום -

²⁴ ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, תל-אביב תש"ז – תשל"א, א', עמ' 303.
²⁵ יערי, זכרונות א', עמ' 504.

האדמה והגבעות והמעיינות - היה מרהיב בעיניו. הוא התלבט. במשך שמונה חודשים תר את הארץ לאורכה ולרוחבה, ולבסוף חזר לג'עוני ומצא אותה כטובה ביותר להתיישבות: "לבבני המקום", ²⁶ כתב בזכרונותיו, ורכש שני שלישים מאדמות הכפר בערב ט' באב תרמ"ב (24/7/1882).

שתי המשפחות העניות שפגש שו"ב בג'עוני, היו שרידי חזון התיישבות שהתפורר. היה זה חזונו של אלעזר רוקח, שיסד עם עוד כשלושים צעירים מצפת, את ה"אגודה לשוב ארץ-הקודש". בקיץ שנת תרל"ח (1878) הם רכשו מחצית מאדמות הכפר, מידי משפחות הערבים ג'לבוט ותמיימי, ²⁷ הסבו את השם לגיא-אוני (מלשון "און" - כוח), והתיישבו במקום. ביום כ"ב תמוז תרל"ח (23/7/1878) הם בישרו בעיתון "הצפירה": "הבשורה הזאת היא מוצאת כהיום ... הצליח ה' בידינו לכוון עיר מושב חדשה בהרי ישראל בכפר 'גיא-אוני' ... לתכלית ישוב אה"ק [ארץ-הקודש] ע"י עבודת-האדמה וחרושת-המעשה לכל מלאכה ועבודה ... כי קצה נפשנו בלחם עצלות, ואל נדבות וצדקות לא נשאנו עינינו". ²⁸ בכך הם הקדימו את יסוד פתח-תקוה, שאדמותיה נרכשו ביום א' אב תרל"ח (31/7/1878), ושחלוציה החלו לעבד אותן שלושה חודשים מאוחר יותר. ²⁹ זאת ועוד: חלוצי פתח-תקוה לא עלו ארצה אלא היו כבר תושבי הארץ, ולא התקרבו במינינם למספר העולים ממוינשט. לפיכך ראש-פינה שהוקמה על יסודות גיא-אוני, נחשבת למושבה הראשונה של העלייה-הראשונה.

כאשר גיא-אוני עמדה על סף אובדן, הגיעו לישועתה העולים מרומניה. בסוף חודש אב תרמ"ב, יצאו ממוינשט מאה ושלושים נפשות (כולל משפחת שו"ב), והגיעו לצפת ימים אחדים לפני ראש-השנה תרמ"ג (ספטמבר 1882). מייד כשהתחילו לבנות את בתי-האבן הראשונים בראש-פינה, כמוזכר מעלה, יצאה הוראה מטעם השלטון העות'מאני לעצור את הבנייה. בעצתו של ר' יעקב חי עבו, ועם מכתב המלצה ממנו לחכם באשי, נסע שו"ב לדמשק אל הוואלי (מושל סוריה וארץ-ישראל) כדי לבקש את ביטול הגזירה. הוואלי אישר את בקשתו, ובתמורה, כל המתתיישרים בראש-פינה קיבלו על עצמם להיות נתינים עות'מאנים. המשמעות של כך היתה כמובן, קבלת עול השלטון והמיסוי העות'מאני, ובהמשך גם גיוס לצבא.

כשהתפנו מהדאגה לקורת-הגג, החלו המתתיישרים לעבוד את האדמה. "בדמעות-גיל הלכנו אחרי המחרשה", כתב בזכרונותיו שו"ב; והם הכריזו על היום הזה - ב' בטבת תרמ"ג (12/12/1882) - כיום יסוד ראש-פינה. ³⁰ שלושה חודשים לאחר-מכן, ביום ד' אדר ב' תרמ"ג (13/3/1883), הם יסדו את ועד המושבה שהוזכר מעלה, וחתמו על ספר התקנות. בחודשים הראשונים להתיישבות הם עמלו עד זוב-דם בסיקול סלעים, עבדו את האדמה בזיעת-אפם, חלו במלריה, ³¹ התמודדו לא-אחת עם סביבה עוינת (כגון המריבה עם הבדואים מזגריה על מי-השקיה) - ותוך חצי שנה מיום יסוד הועד - עמדו על-סף פשיטת-רגל. הקשיים הכלכליים איימו להחזירם אל אותה נקודת-השפל, שאלה נקלעו קודמיהם תושבי גיא-אוני. להצלת המצב נסע שו"ב לרומניה כדי לגייס כספים, אך ללא הועיל. "סכנת חורבן נשקפה למושבה", כתב בזכרונותיו. ³² ובשעה הקשה ההיא, רגע לפני

²⁶ יערי, זכרונות א', עמ' 500.

²⁷ ר' מרום, "שבילים בהר", שבילים בהר: תולדות ההתיישבות בראש-פינה ובגליל פרקי חקר, תיעוד ופולקלור, 1,

שבט תשס"א, עמ' 9-10.

²⁸ ועד גיא-אוני, "קול מבשר ישוב אה"ק", עמ' 9.

²⁹ יערי, שם, עמ' 249-250.

³⁰ יערי, שם, עמ' 510.

³¹ יערי, שם, עמ' 509.

³² שו"ב, זכרונות, עמ' ק"ד.

התפרקות המושבה, נחלץ לעזרתה הבארון אדמונד בנימין רוטשילד. הוא רכש את כל אדמות ראש-פינה בתאריך ב' אלול תרמ"ג (4/9/1883), ותושביה נכנסו תחת חסותו.³³

המושבה התאוששה: ניתן תקציב לכל איכר, נרכשו כלי-עבודה, ניטעו גינות ופרדסים, הוקצה רופא (לראש-פינה וצפת יחד), ניבנו בתים, וניבנה בית-הכנסת. אף בית-ספר הוקם, וש"ב לימד בו עברית והיה מנהלו משנת תרמ"ו (1886). ארבע שנים אחרי שהחזיק במחרשה ב"דמעות-גיל", הוא החליט לחדול מעבודה חקלאית. בזכרונותיו כתב: "נוכחתי לדעת כי אין לי לקוות להשגת מטרתי, להיות איכר המתפרנס מעבודת-האדמה ... אף הרגשתי בעצמי שהנני מוכשר יותר לעבוד עבודה רוחנית".³⁴ הוא לימד עברית באמצעות השפה העברית - דבר שהיה חדש וחריג בתקופה ההיא.³⁵ וכאשר הבארון רוטשילד ביקר לראשונה בארץ-הקודש בקיץ שנת תרמ"ז (1887), ילדי בית-הספר בראש-פינה כבר קיבלו את פניו בשירה עברית.

על האידייליה הזו העיבה מערכת היחסים שבין פקידות הבארון לבין האיכרים. "הגדיל" מכולם לעשות מנהל המושבה יצחק אשרי, ש"נהג כמו 'עבד כי ימלוך' בעריצות כלפי האיכרים, ודיכא אותם עד עפר".³⁶ הוא רדה בהם, הרשה לעצמו לנכות משכרם כאמצעי-ענישה, מנע מהם קיצבה לרכישת מספוא, ניצל אותם למשימות-בזויות כגון צחצוח ושליחויות, ועוד. ש"ב הקדיש לתאור עוולותיו לא פחות משישה עמודים בזכרונותיו. לבסוף אשרי הודח ע"י אליהו שייד שהיה מנהל המושבות מטעם הבארון, ובמקומו מונה מר יעקב בן-שימול. יחסו כלפי האיכרים היה אנושי הרבה יותר, וש"ב שכינה אותו בטעות "בן-שמעון", כתב: "הפקיד החדש בן-שמעון ... חפץ להראות טוב-לב לאיכרים, הקל מעט ... בן-שמעון המנהל הראשי ... לא התערב בעניינים הפנימיים של המושבה, ומסר את הכל ביד וועד-המושבה".³⁷ בשנת תרמ"ח (1888) הועבר בן-שימול לניהול זיכרון-יעקב והמושבות שבסביבתה, ויהושע אוסוביצקי הובא לניהול ראש-פינה.

הוא פעל רבות לרכישת קרקעות באזור הגליל, והוא שרכש את אדמות מטולה ותל-חי.³⁸ בתקופתו החלה השמירה העברית בגליל, כלומר ע"י יהודים האוחזים בנשק, ולא ע"י נוכרים.³⁹ היה זה כעשרים שנה לפני יסוד ארגוני השמירה "בר-גיורא" (בשנת תרס"ז 1907) ו"השומר" (בשנת תרס"ט 1909), ויותר משלושים שנה לפני שמגיני תל-חי הגיעו לגליל. בראש-פינה ניטעו כרמים שבהם הועסקו מאות פועלים,⁴⁰ נוסד יקב, נשתלו אלפי עצי תות, ונפתח בית-אריגה לחוטי משי. שטח המושבה הורחב באלפי דונמים, והגיע עד כדי 30,000 דונם. ואולם בתום העשור, חלה ירידה חדה בביקוש למוצרי המושבה. אוסוביצקי סיים את תפקידו בשנת תרנ"ז (1897),⁴¹ ובשנת תר"ס (1900) העביר הבארון רוטשילד את בעלותו על המושבות לחברת יק"א (Jewish Association Colonisation). מנהל המושבות מטעם יק"א (פריינטה) קבע את מושבו בבירות - בבחינת "רחוק מהעין רחוק מהלב" - ומשם הנהיג מדיניות קיצוצים חדשה, מנוכרת וחסרת סנטימנטים.

³³ הרוזן, חזון ההתנחלות בגליל, עמ' 84-85.

³⁴ ש"ב, שם, עמ' קי"ט.

³⁵ ש"ב, שם; ז' ולק, "צמיחת החינוך הלאומי במושבות", א' מרדכי (עורך), ספר העלייה הראשונה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 419.

³⁶ ש"ב, שם, עמ' קי"ב.

³⁷ ש"ב, שם, עמ' קי"ח, קכ"ה; ר' אהרונסון, "פקידי הבארון רוטשילד (1882-1890) – האנשים שמאחורי מפעל ההתיישבות", קתדרה, 74, טבת תשנ"ה, עמ' 163.

³⁸ לפי הסכמי סייקס-פיקו משנת 1916, איזור הגליל-העליון סופח יחד עם לבנון לאימפריה הצרפתית. אלמלא הישובים הללו, ספק איזו חזקה היתה לישוב העברי על האזור, לצורך הסתנפות לאיפריה הבריטית בהמשך.

³⁹ הרוזן, שם, עמ' 98.

⁴⁰ הרוזן, שם, עמ' 91-93; ש"ב, זכרונות, עמ' קל"ב.

⁴¹ אהרונסון, פקדי הבארון, עמ' 162.

יגאל ביטון - כיצד מאפייני "העלייה-הראשונה" באו לידי ביטוי במושבות הגליל מזה, ובפעילותה של משפחת עבו מזה?

בשנת תרס"ד (1904), נמנו בראש-פינה 626 נפשות.⁴² בשנת תר"ע (1910), ארבע שנים לפני פרוץ מלחמת-העולם הראשונה, ביקר במושבה יצחק בן-צבי, וכתב: " 42 איכרים במושבה ולכל אחד 300 דונם אדמה פלחה ... ראש-פינה מעסיקה פועלים רבים, אלא שכולם ערבים ... הנוער יליד המושבה אינו נוטה להשאר במקום".⁴³ בתום המלחמה, העות'מאנים גורשו מן הארץ כידוע, ובמקומם באו הבריטים. תושבי ראש-פינה כבר לא היו נתינים עות'מאנים, ובני משפחת עבו כבר לא היו קונסולים. חלפו עוד כעשרים שנה, וביום כ' אדר ב' תרצ"ח (1938) נפטר שו"ב, ונטמן באדמת ראש-פינה.

ראש-פינה, 1937, קלוגר זולטן, אוסף התצלומים הלאומי gpophoto.gov.il. מרחוק רואים את החרמון – זה הנוף שראה ר' שו"ב כשהחליט שזו הקרקע להתיישבות בארץ-ישראל

⁴² ר' אהרונסון, "שליבים בהקמת מושבות העלייה הראשונה ובהתפתחותן", א' מרדכי (עורך), ספר העלייה הראשונה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 83.
⁴³ הרוזן, שם, עמ' 98.

ב. ראשית יסוד-המעלה ומשמר-הירדן

בעקבות יהודי רומניה ממוינטש שיסדו את ראש-פינה, באו חיש מהר יהודי פולין ממזריץ' ויסדו את יסוד-המעלה. ר' ליב רובין ור' פישל שולמן שליחי אגודת "נחלת שדה וחרם",⁴⁴ תרו אחר נחלה בארץ ולבסוף רכשו 2,500 דונם על גדות מי-מרום (החולה),⁴⁵ שנקראה א-זבד ע"י הבדואים. היה זה בט"ו באב תרמ"ג (1883), ואולם העולים הגיעו בשנת תרמ"ד, כפי שתעד דוד שו"ב בזכרונותיו: "ושבע משפחות [ממזריטש] שמו לדרך פעמיהם ובאו אל הארץ, אל נחלת אחוזתם. הדבר היה בקיץ שנת תרמ"ד".⁴⁶ עוד הסביר שם את מקור השם, הלקוח מהפסוק בספר עזרא ז', ט': "הוא נהגה במוחו של ר' אבנר מסובאלק (פולין), שחלם לייסד מושבה בשם זה ליד הר ארבל, אבל הדבר לא עלה בידו. מיודעיו מהעיר מזריץ' החליטו להגשים את חלומם לא הרחק משם, על גדות מי-מרום, וקראו למקום "יסוד-המעלה". מייד עם בואם למקום, מצאו אבן בתוך מיבנה עתיק, ועליה הכתובת: "ידבר לטב מאן דמיתבתי" (מארמית - יזכר לטוב כל המתיישב כאן). הם ראו בזה סימן טוב, ועדות להשגחה המכוונת אותם.

באותה שנת תרמ"ד הגיע לגליל יהודי בשם מורדכי לובובסקי, יליד ליטא שהיגר לארה"ב, ואח"כ עלה ארצה - לא מטעם אגודה אלא מטעם עצמו! "וקנה לו אדמה, בערך 2,800 דונם, אצל הגשר הנקרא 'ג'שר-בנאת-יעקב' - והתחיל לבנות לו בית על שפת-הירדן במטרה להתיישב שם, לייסד לו חווה כמנהג אמריקה".⁴⁷ הוא קרא למקום "שושנת-הירדן",⁴⁸ והחזיק מעמד בכוחות-עצמו כנגד איתני-הטבע והאיומים הביטחוניים, ארבע שנים. בתומם, ירד ליסוד-המעלה והשתקע בה. הוא הותיר בבעלותו עשרה אחוזים מהקרקע, ואת תישעים האחוזים הנותרים מכר לדוד שו"ב, שלא ראה תכלית בהתנחלות יחידים, אלא אך ורק בהתנחלות שיתופית. עשר משפחות עלו על הקרקע, ושו"ב ניהל את המושבה בשנותיה הראשונות. וכשם שנקב בשם "ראש-פינה", כך נקב גם בשם המושבה הזו, והסביר: "וכיון שבניתי את המושבה אצל הגשר שעל הירדן, ששם עומד תמיד משמר של אנשי צבא הממשלה, קראתי לה 'משמר-הירדן'".⁴⁹

קל לראות ששלוש מושבות העלייה-הראשונה הגליליות - ראש-פינה, יסוד-המעלה ומשמר-הירדן - היו קשורות זו לזו בקשר הדוק מעצם קרבתן. ושלושתן גם יחד היו קשורות בקשר אמיץ לעיר-הקודש צפת גם באמצעות משפחת עבו. שכן, את אדמות יסוד-המעלה רכשו ר' ליב רובין ור' פישל שולמן מידי האחים עבו, שהיו בעלי-האדמה.⁵⁰ וכאשר הגיעו העולים ממזריץ' למקום, כבר מצאו שם חקלאים יהודים מטעם משפחת עבו, שעבדו את האדמות.⁵¹ וגם אדמות משמר-הירדן היו בבעלות משפחת עבו, והם שמכרו אותן למורדכי לובובסקי.⁵² לפיכך, על-מנת לתאר את תמונת העלייה-הראשונה בגליל-העליון בשלמותה, הכרחי להכיר את פעילותם של כל המשתתפים הנ"ל.

⁴⁴ אהרונסון, שלבים בהקמת מושבות, עמ' 30.

⁴⁵ יוסף בן-מתתיהו קרא לאגם "יגור סמך", ראו: "תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים", ספר שלישי, י', ז'.

⁴⁶ יערי, זכרונות א', עמ' 539.

⁴⁷ יערי, זכרונות ב', עמ' 675. הגשר נקרא "בנאת", מלשון בנייה, אבל בעברית השתבש השם והשתמר "בנות".

⁴⁸ אהרונסון, שם, עמ' 38.

⁴⁹ יערי, זכרונות ב', עמ' 676. משמר החיילים התמקם במיבנה שהיה סמוך לגשר ונקרא בית-המכס התחתון, להבדיל מבית-המכס העליון שניצב עד היום במקומו.

⁵⁰ יערי, זכרונות א', עמ' 537.

⁵¹ הרוזן, חזון ההתנחלות בגליל, עמ' 238.

⁵² שרביט, צרפת בגליל, עמ' 98-99.

פרק ג': כיצד מאפייני העלייה-הראשונה, באו לידי ביטוי במושבות

הגליל מזה, ובפעילותה של משפחת עבו מזה?

בפרק זה אסקור מאפיינים וערכים של העלייה-הראשונה, כפי שבאו לידי ביטוי במושבות ראש-פינה, יסוד-המעלה ומשמר-הירדן; ואשווה אותם למאפייניה ופעילותה של משפחת עבו מצפת. ידונו המונחים "עלייה-ראשונה" ו"ישוב ישן/חדש", מניעי העולים, מאפייני אגודות "חובבי-ציון", רעיון עבודת-האדמה ומימוש, כספי "החלוקה" מול נדבות למושבות. כמו-כן אסקור את מפעל ההתיישבות של משפחת עבו בגליל, בנוסף לאמור מעלה. בפרט, אתאר דמויות בנות-התקופה שחוצות את קו-הגבול המפרידים לכאורה, בין ישוב "חדש" ל"ישן".

א. עלייה "ראשונה"? ישוב "חדש"?

"ישוב ישן" ו"ישוב חדש" הם מונחים שנוצרו על-ידי העולים ממזרח-אירופה שהגיעו ארצה, בסוף המאה הי"ט. אע"פ שההבדלים בינם לבין היהודים שכבר גרו בארץ-ישראל לא היו גדולים כל-כך, הם נאלצו להבדיל עצמם מהם, וכינו אותם בשמות שונים כגון: "בעלי-החלוקה", "ישוב עתיק" ו"דור ישן". לבסוף השתרש הביטוי "ישוב ישן".⁵³ ומאחר ונטבע המונח "ישוב חדש", הרי שהעלייה שהתרחשה בתחילתו, כלומר בראשית שנות השמונים למאה הי"ט, זכתה לכינוי "העלייה-הראשונה". לא שהיתה הראשונה אי-פעם, שהרי היו יהודים שעלו כבר קודם לכן לארץ-ישראל, כגון משפחת עבו שהקדימה אותה בשישים וחמש שנה. אלא שהיתה ראשונה - בעיני אותם עולים חדשים - שתפסו את התקופה הזו כחדשה. שיעורם של העולים האלה באוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל בסוף המאה הי"ט, שמנתה כ 56,000 נפש, עמד על פחות מעשרה אחוזים (10%); אבל המונחים שהם טבעו, גם אם סובייקטיביים, נתנו את הטון בהיסטוריוגרפיה שהתפתחה לאחר-מכן והפכה לנחלת הכלל. ההיסטוריוגרפיה הזו היתה במידה רבה של מפלגת "העבודה".⁵⁴

זאת ועוד: תנועת "חובבי-ציון" המזרח-אירופאית - אף ששמה נקשר למפעל העליות ה"ראשונות" - פיגרה בכחמישים שנה אחרי התנועה הציונית המערב-אירופאית. זאת מאחר ובמערב-אירופה צמחו היוזמות הראשונות לאיסוף תרומות-כסף, לצורך רכישת קרקעות לעבודה חקלאית בארץ-ישראל, כבר במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. ואילו יהודי רוסיה ומזרח-אירופה שהצטרפו באיחור-מה, נמצאו מובילים את התהליך הזה החל משנות השמונים של המאה התשע-עשרה.⁵⁵ הדמות הבולטת והידועה מבחינה זו במערב-אירופה, הוא כמובן סר משה מונטיפיורי מאנגליה, שכבר בשנת תקצ"ט (1839) נפגש בצפת עם ישראל דרוקר (ב"ק), ובחן אפשרויות לחיזוק הישוב החקלאי בג'רמק שבאזור מירון.⁵⁶ ולמעשה, ועידת קטוביץ הראשונה של "חובבי-ציון", התכנסה כמחווה לציון יום-ההולדת המאה של מונטיפיורי.

⁵³ י' קניאל, "המונחים 'ישוב ישן' ו'ישוב חדש' בעיני בני-הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה", קתדרה, 6, טבת תשל"ח, עמ' 3; נ' שור, תולדות ארץ-ישראל מהתקופה הפרהיסטורית עד ימינו, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 230.

⁵⁴ ח' הרצוג, "ישוב ישן וישוב חדש" בהארה סוציולוגית", קתדרה, 32, תמוז תשמ"ד, עמ' 99, 101.

⁵⁵ ש"א ציטרון, תולדות חיבת-ציון, אודיסה תרע"ד, מבוא.

⁵⁶ י' י"ח טביוב, ספרי הזכרונות לסיר משה מונטיפיורי ורעייתו יהודית, וורשה תרנ"ט. ישראל ב"ק-דרוקר היה זה שייסד את בית-הדפוס הראשון בצפת.

באילו בחינות הגדירו אותם עולים את עלייתם כ"ראשונה" ואת ישובם כ"חדש"? מבחינה זו שביקשו להתפרנס בעצמם מבלי להזקק לנדבות "החלוקה", שביקשו לעבוד בעבודת-כפיים ולא להסתגר בבית-המדרש וללמוד רק לימודי-קודש, שדגלו בעבודת-אדמה, ושהחזיקו ברעיונות דתיים-משיחיים. קניאל טען שהיו להם גם שאיפות לאומיות-מדיניות, אבל שור חלק עליו וכתב: "הרעיונות שהדריכו את העולים היו לא בעלי תוכן לאומי, אלא דתי-משיחי".⁵⁷ ובאמת, מייסדי ראש-פינה לא גילו שאיפות לאומיות אלא קיבלו על עצמם ברצון את החסות העות'מאנית, וכן גילו רעיונות של הגשמה משיחית כפי שיפורט להלן.

ב. ארץ-ישראל או ארה"ב?

המצע של מייסדי ראש-פינה שעלו ארצה מהעיר מוינשט שברומניה, נמצא בפנקס של "חבורה יישוב ארץ-ישראל על-ידי עבודת-אדמה" משנת תרמ"א (1881). משה דוד שו"ב היה מזכיר האגודה, ומנדל גרינברג היה נשיאה, והם שייסדו אותה שם.⁵⁸ בשער הפנקס, תחת ציור של מחרשה ומגל על רקע האדמה, כתבו: "ואגודתו על ארץ יוסדה [עמוס, ט', ו'] אף הוקמה, מאגודת עוזרים אף נוסעים, להציב גבול ארצנו אשר היתה כאלמנה, בשוב בניה לתוכה. הנאנחים והנדכאים מאשר שכחו אם הורתם. ולהסיר מעלינו חרפתם כאשר נעבוד אדמתנו, ונשבע לחם ונהיה טובים ושמחים אכי"ר [אמן כן יהי רצון] אמן".⁵⁹ בסעיף א' בתקנון, כתבו: "כל איש ישראל הדורש בשלום ירושלים, ואשר הרעיון הנשגב והקדוש מיישוב ארץ-ישראל יקר בעיניו". ובנוסף נוסף: "לעלות אל הר-הקודש אדמת אבותינו, לעבדה ולשמרה בכל עוז ויגיע-כפיים".⁶⁰ בכותרת העליונה כתבו בעז"ה, ראשי-תיבות: בעזרת-השם יתברך.

שער פנקס האגודה משנת תרמ"א (1881). מתוך גרוסמן, פנקס, עמ' 83

⁵⁷ שור, תולדות ארץ-ישראל, עמ' 230; קניאל, המונחים, עמ' 13.

⁵⁸ א' גרוסמן, "הפנקס של 'חבורה יישוב ארץ-ישראל על-ידי עבודת אדמה', מוינשט תרמ"א 1881", קתדרה, 54, טבת תש"ן, עמ' 81.

⁵⁹ גרוסמן, שם, עמ' 83.

⁶⁰ גרוסמן, שם, עמ' 88.

ניתן לראות שמייסדי האגודה דגלו בעלייה לארץ-ישראל ויישובה, מתוך הזיקה למורשת היהודית ההיסטורית שנוסדה והתקיימה בגבולות ארץ-ישראל, עוד מתקופת המקרא. כלומר: מתוך הכרה יהודית-דתית. ואכן, "רוב הבאים [בעלייה-הראשונה] היו דתיים ואף חרדים", ולכן כתבו שם: "הרעיון הנשגב והקדוש", "אדמת אבותינו", "בשוב בניה", ו"בעזרת-השם יתברך".⁶¹ וברוח זו כתבו לאחר-מכן בספר-התקנות של המושבה: "[סעיף] מ"ד. כל בני-המושבה מחוייבים לקיים כל מצוות התלויות בארץ, אם לא בהיתר הרבנים וגאוני הדור ... [סעיף] מ"ה. כל סכסוך דברים אשר פרץ בין בני העדה, עד הוועד יוגש, והמה יפשרו ביניהם עפ"י דין-תורה".⁶² רעיון ישוב ארץ-ישראל, לא היה מובן מאליו כלל וכלל. אפילו לייב פינסקר יו"ר תנועת "חובבי-ציון" הראשון, לא ראה בתחילה סיבה מיוחדת לדבוק דווקא בארץ-ישראל, ובעיניו כל הארצות היו ראויות לבחינת ההתיישבות-היהודית.⁶³

לא פלא איפה שרוב יהודי מזרח-אירופה בחרו להגר דווקא לארצות אחרות, ובעיקר לארה"ב. הם היו רק חלק מתנועת הגירה כלל-עולמית לארה"ב: בשנים תרנ"ט-תר"ע (1899-1910) בלבד, היגרו אליה מעל 2 מיליון איטלקים (לעומת 1,074,442 יהודים), כארבע מאות אלף אנגלים, כמספר הזה אירים, ומעל חצי מיליון סקנדינבים, ובסה"כ מכלל הארצות - מעל תשעה מיליון מהגרים! מתוכם, בתקופת העלייה-הראשונה (1881-1904), יותר מחצי מיליון יהודים שבחרו להגר לארה"ב, לעומת כ-30,000 לכל היותר שבחרו להגר (לעלות) לארץ-ישראל. זהו שיעור של כחמישה אחוזים (5%) בלבד. ואם מוסיפים לחשבון זה את תקופת העלייה השנייה (עד שנת 1914) ואת שאר הארצות שאליהן היגרו היהודים מלבד ארה"ב, מגיעים לכ-2,300,000 מהגרים, לעומת כ-60,000 מהגרים לכל היותר שהיגרו משם לארץ-ישראל.⁶⁴ לפיכך השיעור הנ"ל יורד לכשניים וחצי אחוזים (2.5%) בלבד! כלומר: מתוך כל מאה יהודים שהיגרו ממזרח-אירופה בשנים תרמ"א-תרע"ד (1914-1881), נמצאו שלושה יהודים לכל היותר שבחרו להגר (לעלות) לארץ-ישראל. מייסדי ראש-פינה, יסוד-המעלה ומשמר-הירדן שנמנו על אותם אחוזים בודדים, שללו מכל וכל הגירה לארץ אחרת פרט לארץ-ישראל, וראו בעלייה ארצה מצווה דתית קדושה. מבחינה זו, אין הבדל בינם לבין משפחת עבו. חרג מעט מן הכלל הזה ר' מרדכי לובובסקי, מייסד "שושנת-הירדן", שאומנם השתקע בארץ-ישראל אבל קודם לכן היגר לארה"ב.

המניע לעלייתם ארצה לא היה רק דתי, אלא דתי-משיחי, כפי שאמר שור. את זאת אפשר לראות בבירור בפנקס חבורת מייסדי ראש-פינה לעיל, שבחרה לצטט בשער הפנקס את המילים "ואגודתו על ארץ יוסדה", מספר עמוס פרק ט'. הם יצקו למילה "אגודתו" של עמוס משמעות חדשה, כאילו מדובר באגודה-חבורה שלהם, והוסיפו את המילים: "אף הוקמה". כלומר: אותה אגודה כבר קמה, בעצם יסוד האגודה שלהם. ומה שאיפתה של אגודה זו? היא מפורטת בדיוק שם בספר עמוס, באותו פרק ט': "הנה ימים באים נאום ה', וניגש חורש בקוצר ודורך ענבים במושך הזרע. והטיפו ההרים עסיס וכל-הגבעות תתמוגגנה, ושבתו את שבות עמי ישראל, ובנו ערים נשמות וישבו. ונטעו כרמים ושתו את יינם, ועשו גנות ואכלו את-פריהם. ונטעתים על אדמתם ולא יינתשו עוד מעל אדמתם" (פסוקים 13-14). יוצא מכאן שלפי התפיסה הדתית-משיחית של אגודת מייסדי ראש-פינה, תקומת ישראל לא תתרחש ללא שיבת העם לארץ-ישראל וללא עבודת-האדמה! את הרעיון הזה הביע שו"ב גם בזכרונותיו כשכתב: "הנה פקד ד' [האל] את ארצו ... אם חסר לאדם

⁶¹ שור, תולדות ארץ-ישראל, עמ' 230.

⁶² שו"ב, זכרונות, עמ' פ"ה.

⁶³ ציטרון, תולדות חיבת-ציון, עמ' 259.

⁶⁴ ג' אלרואי, אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים, ירושלים תשס"ד, עמ' 13.

הרגש הקדוש והחיבה האמיתית לארץ [ישראל], אז הוא רואה הכל מן הצד השחור ... הוא [ר'] פישל שולמן ממיסדי יסוד-המעלה] האמין באמונה שלמה כי הגאולה קרובה לבא, וכל היסורים האלה הם חבלי-משיח.⁶⁵

האם הרעיון המשיחי הזה היה זר למשפחת עבו? ודאי שלא. היא הרי התיישבה בעיר המקובלים צפת, ואף רכשה ושימרה את חלקת קבר רבי שמעון בר-יוחאי, שספר היסוד של הקבלה "הזוהר" מיוחס אליו. כאמור מעלה, המשפחה אף הנהיגה מסורת מאז ועד היום, להוביל את ספר-התורה מביתה בעיר העתיקה בצפת אל ציון הרשב"י ביום הילולתו, בכל שנה בל"ג בעומר. ברור שמי שקשור כך בנימי-נשמתו לרשב"י, קשור לאר"י (ר' יצחק לוריא) שישב בצפת במאה השש-עשרה ופירש את "הזוהר". לפי תורתו, כשם שעם-ישראל נמצא בגלות, כך השכינה (התגלות האל) עצמה נמצאת בגלות. ובאמצעות קיום המצוות - והשיבה לציון - יבוא הקץ על הגלות, ותגיע גאולת ישראל והעולם כולו וביאת-המשיח.⁶⁶ לפיכך, אין הבדל מבחינה זו, בין מייסדי ראש-פינה ויסוד-המעלה לבין משפחת עבו.

ג. אגודות

כשם שמייסדי ראש-פינה עלו ארצה מרומניה במסגרת אגודה, כך מייסדי יסוד-המעלה עלו מפולין במסגרת אגודה שנקראה "נחלת שדה וכרם". בכלל, השם הכללי "חובבי-ציון", כלל אגודות רבות: "אוהבי-ציון" מוילנה, "שארית ישראל" מוורשה, "קיבוץ נדחי ישראל" ממניסק, ועוד.⁶⁷ הן היו חלוקות ביניהן בעניין ארץ-ישראל (היו שחיפשו מקומות התיישבות אחרים), אבל היו מאוחדות בהתבססות על דמי-חבר וגיוס כספים מנדבנים. בסופו של דבר כולן התאחדו לטובת המטרה, בוועידה שנערכה בעיר קטוביץ ב"ח חשון תרמ"ה (6/11/1884). ראשיתן של רבות מהאגודות שהשתתפו בוועידת קטוביץ היו דוקטורים או בוגרי אוניברסיטאות, והיו בהן חילוניים ואפילו מומרים. מאפיינים כאלה ודאי-ודאי לא נמצאו ב"ישוב הישן", ואף לא בקרב מייסדי ראש-פינה, יסוד-המעלה ומשמר-הירדן.

האגודות שלחו ארצה בדרך-כלל עשרות עולים - במקרה של יסוד-המעלה שבע משפחות, ובמקרה של ראש-פינה שלושים משפחות שמנו כמאה ושלושים נפש - שזה סדר-גודל משמעותי יחסית למשפחה אחת. לעומת זאת משפחת עבו, כמו משפחות רבות אחרות מ"הישוב הישן", עלתה ארצה בשנת תקע"ז (1817) במסגרת מישפחתית פרטית. בנוסף, חברי האגודות שילמו דמי-חבר קבועים וגם היו מחויבים לתקנון רישמי - דבר שלא היו קיים במסגרת המישפחתית כגון זו של משפחת עבו. כמו-כן, האגודות גייסו תרומות מנדבנים עשירים, מתוקף הייצוג של רעיון ציבורי רחב, בעוד שהעלייה במסגרת המישפחתית נעשתה באופן פרטי. לעומת זאת מאפייני עלייתו של ר' מרדכי לובובסקי משושנת-הירדן, דומים דווקא לאלה של משפחת עבו, משום שלא היה חבר באיזושהי אגודה, ועלה ארצה עם משפחתו באופן פרטי ובמימון אישי.

חברי אותן אגודות, ובפרט אלו של מייסדי ראש-פינה, יסוד-המעלה ומשמר-הירדן, הגיעו ברובן ככולן ממזרח-אירופה. לעומת-זאת משפחת עבו הגיעה מאלג'יריה שבצפון-אפריקה. התוצאה של כך היתה שבני משפחת עבו היו מצויים בשפה ובתרבות הערבית-עות'מאנית בארץ-

⁶⁵ יערי, זכרונות א', עמ' 494-545.

⁶⁶ שור, תולדות צפת, עמ' 77.

⁶⁷ ציטרון, תולדות חיבת-ציון.

ישראל, ואף הפכו שכנים לאלג'יראים-מוסלמים רבים שהיגרו כמוהם לאיזור הגליל החל מאמצע המאה הי"ט. ואילו העולים ממזרח-אירופה, לא היו מצויים בשפה ובתרבות הערבית-עות'מאנית הארצישראלית. יחד עם זאת, מסתבר שהיה מכנה-משותף בין אלג'יריה לבין רומניה בפרט, והוא ששתיהן היו תחת שלטון עות'מאני מאות בשנים, עד למאה הי"ט. אלג'יריה שוחררה משלטון זה בשנת תק"צ (1830) כאשר נכבשה ע"י צרפת, ורומניה שוחררה משלטון זה בעקבות המלחמה העות'מאנית-רוסית כאשר זכתה לעצמאות בשנת תרל"ח (1878).⁶⁸ בעלייתם ארצה, הן בני-משפחת עבו והן מייסדי ראש-פינה, בחרו להמשיך לחיות תחת שלטון עות'מאני וויתרו על חסות שלטון אחר. כאמור מעלה, זה היה גם הטיעון ששו"ב העלה בפני הוואלי בדמשק בראשית ההתיישבות בראש-פינה, כדי לשכנע אותו לבטל את איסור הבנייה במושבה, ושבעקבותיו כל המתיישבים הפכו לנתינים עות'מאנים.⁶⁹ ואילו בני משפחת עבו, הם נבנו דווקא מהחיבור האלג'ירי-צרפתי-עות'מאני הזה, כאשר היו מעורים בתרבות שלושתם גם יחד, ולא פלא איפה שזכו למישרת קונסול צרפת בגליל והחזיקו בה במשך עשרות שנים.

ד. הפרעות ביהודים כמניע לעלייה

ציטרון תלה בפרעות שנעשו ביהודי רוסיה, את המניע העיקרי להצטרפותם לתנועת "חיבת-ציון". לדבריו, רבים מהצעירים המשכילים התעוררו לרעיון ההתיישבות היהודית (אם כי לאו דווקא בארץ-ישראל), רק בעקבות "הסופות בנגב", ולפני-כן לא היו מודעים לכך.⁷⁰ ואולם לא היה זה אירוע אחד בלבד שגרם לעלייה, אלא שרשרת של אירועים שהקשו מאוד על חיי היהודים במזרח-אירופה. ברוסיה היהודים הוגבלו במגוריהם לשטח בדרום-מערב הארץ (ומכאן השם "סופות בנגב", כלומר בדרום רוסיה), שהיה בעצם "גטו" עצום, ונמנעה מהם ההתיישבות בתשעים וחמישה אחוזים (95%) משטח הארץ. לכל אורך המאה הי"ט תוקנו תקנות שנועדו להגביל את צעדיהם בכל תחומי-החיים, כאשר המטרה העיקרית של החוקים האלה, היתה בעצם לקבע את המעמד של היהודים כנמוך ביותר ברחבי האימפריה הרוסית.⁷¹ ולאחר שהצאר אלכסנדר השני נרצח בשנת תרמ"א (מרץ 1881), הגיעה האנטישמיות לשיאים חדשים בדמות פרעות, שכללו רצח יהודים וביזה בכל רחבי תחום-מושב היהודים. סה"כ נרשמו כמאה ושישים פוגרומים והם נמשכו כשנה תמימה. לאחר-מכן חוקקו חוקי מאי של שנת 1882 (תרמ"ב) הידועים לשימצה, שקיבעו ועודדו את האנטישמיות עוד יותר. בין-היתר נאסר על יהודים לגור מחוץ לערים ועיירות או לרכוש נדל"ן מחוץ להן, ודבר זה גרר מייד גירוש המוני של יהודים מכפריהם. ואם לא די בזאת, מחבר חוקי מאי בעצמו איגנטיבי, עודד בפירוש הגירה יהודית כשאמר: "הגבולות המערביים [של רוסיה] פתוחים לפניכם יהודים".⁷² מטבלאות ההגירה מרוסיה לארה"ב, מתברר שבעקבות "הסופות בנגב", זינק מספר המהגרים מ 3,125 בשנת תרמ"א (1881) ל 10,489 מהגרים בשנת תרמ"ב (1882). בעקבות גירוש יהודי מוסקבה, זינק מספר המהגרים מ 43,457 בשנת תרנ"א (1891) ל 64,253 מהגרים בשנת תרנ"ב (1892), וכן הלאה. לפיכך, סמואל (1914) מצא מתאם חיובי בין הפרעות ביהודי רוסיה לבין הגירתם.

⁶⁸ J. Samuel, Jewish immigration to the United States from 1881 to 1910, New-York 1914.

⁶⁹ יערי, זכרונות א', עמ' 508.

⁷⁰ ציטרון, תולדות חיבת-ציון, עמ' 89.

⁷¹ Samuel, Jewish immigration, p. 57

⁷² Samuel, Jewish immigration, p. 68

באשר לרומניה שממנה הגיעו מייסדי ראש-פינה, בחוקת-היסוד משנת תרכ"ו (1866) נכתב בסעיף מספר שבע, שמי שאיננו נוצרי לא יכול להיות אזרח - דבר שהפך את יהודי רומניה לנוכרים בארצם. במקביל החל גירושם מהכפרים אל הערים. אף שבקונגרס ברלין שנערך בשנת תרל"ח (1878), רומניה חויבה במתן זכויות-אזרח לכל ללא הבדל דת וגזע, כתנאי להכרה בעצמאות; המשיכו היהודים לשאת בחובות כגון מיסים ושירות-צבאי, אך עדיין נחשבו נוכרים ללא זכויות-אזרח. בתחילת שנות השמונים של המאה הי"ט, אף ניתנה למשטרה הרשות להגלות תושבי כפרים יהודים, שלא נשמעו לאיסור להתגורר בערים בלבד. מטרת הממשל הרומני במשך שלושים שנה (1880-1910), היתה ליטול מהיהודים כל השפעה פוליטית, כלכלית ותרבותית; ולהפוך את חייהם ברומניה לבלתי-אפשריים. גם לגבי יהודי רומניה מצא סמואל (1914) מתאם חיובי בין הפרעות שנעשו בהם לבין הגירתם, כגון הזינוק מ 518 מהגרים בשנת תרמ"ו (1886) ל 2,063 מהגרים בשנת תרמ"ז (1887), בעקבות התקנות המגבילות של אותה שנה. על הרקע הזה דוד שו"ב וחבורתו עזבו את רומניה ועלו לארץ-ישראל. מסתבר שכאן תחת שלטון העות'מאנים, מצבם האזרחי היה טוב יותר מזה שהיה צפוי להם במולדתם.

לעומת-זאת, המקורות הידועים שחלקם הוזכר מעלה, המספרים על עליית משפחת עבו מאלג'יריה לצפת בשנת תקע"ז (1817), אינם מציינים פרעות ביהודים כרקע לעלייתם. לפיכך ניתן להסיק לכאורה שבניגוד ליהודי מזרח-אירופה, משפחת עבו לא עלתה ארצה בגלל פרעות ביהודים. אבל נשאלת השאלה: האם באמת לא היו פרעות כאלה ביהודי אלג'יריה, או שמא המקורות הידועים לא דיווחו עליהן? לפי הירשברג⁷³ פרעות כאלה היו גם היו, המה גם שלא זכו לפרסום מספיק. אירוע כזה לדוגמא התחולל באלג'יריה בשנת תקס"ה (1805), כעשור לפני עליית ר' שמואל עבו ארצה: המוקדם (שר יהודי אלג'יר) נפתלי בוג'נאח, יועץ הדאי (מושל אלג'יריה העות'מאני, המקביל לתואר וואלי), נרצח ע"י יאניצ'ארים (חיילי-משמר שכירים עות'מאנים) שניסו לרצוח גם את הדאי עצמו. למחרת החלו פרעות ביהודים בהנהגת היאניצ'ארים, שכללו ביזה והרג של בין מאתיים לחמש-מאות יהודים. בקינה לציון האירוע הזה נכתב: "ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי ... ביום שבת קודש נהרגו נערים וזקנים בבתי-כנסיות ... לא השאירו בבתיים אפילו המסמרות ... והוציאו את ההרוגים וגררו אותם בשווקים וברחובות".⁷⁴ לאחר כחודשיים נרצח גם הדאי, ותחתיו מונה לדאי ראש המורדים והפורעים ביהודים, מוחמד בן-עלי. הוא אף התכוון לגרש את יהודי אלג'יר (בירת אלג'יריה) שמנו אז כ 5,000 נפש, ולהשאיר בה רק בעלי-מלאכה, אבל לא מימש זאת בסופו של דבר. לא ידוע האם ובאיזו מידה, האירועים האלה ואחרים דוגמתם דירבנו את ר' שמואל עבו לעלות לצפת, אבל ודאי השפיעו עליו עמוקות וודאי הכירם מקרוב. מכל מקום, אי-אפשר לאמר שיהודי אלג'יריה היו חסינים מפרעות, גם לא בתקופה שמשפחת עבו עלתה ארצה.

⁷³ ח"י הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ירושלים תשכ"ה, כרך ב'.

⁷⁴ הירשברג, שם, עמ' 68.

ה. רעיון עבודת-האדמה

אם יש קו ברור שמבדיל בין "הישוב הישן" לבין העלייה-הראשונה, שהופך את העלייה-הראשונה ל"ישוב חדש", הרי זה רעיון עבודת-האדמה. שכן אנשי "הישוב הישן" התבצרו כידוע בארבעת ערי-הקודש - ירושלים, חברון, טבריה וצפת - בעוד כל מושבות העלייה-הראשונה נבנו על אדמות כפריות מחוץ לערי-הקודש. כאלה היו ראש-פינה, יסוד-המעלה, משמר-הירדן, זכרון-יעקב, פתח-תקוה, ראשון-לציון, ועוד. מה דחף אותם לעבודת-האדמה דווקא? מדוע רק עבודת-אדמה ולא תעשייה? והאם באמת היו הראשונים בכך?

סיבה אפשרית לתשוקת חלוצי העלייה-הראשונה לעבודת-אדמה, היא דחיקת יהודי מזרח-אירופה לערים במהלך המאה הי"ט. ברומניה, כאמור, נאסר על יהודים להתגורר בכפרים החל משנת תרכ"ו (1866), והם לא יכלו להיות בעלי-קרקעות. חזקה על קרקעות נתפסה שם כסימן למעמד גבוה, מאחר ומחציתן היו בבעלות של כ-5,000 עשירים שנהגו כפיאודלים.⁷⁵ כנ"ל יהודי רוסיה שנשללה מהם הזכות לרכוש קרקעות בכפרים, לפי חוקי מאי 1882 הידועים לשימצה. בשנות השמונים של המאה הי"ט, כשיבעים אחוזים (70%) מיהודי רומניה עסקו בתעשייה ומסחר ורק שלושה אחוזים (3%) בחקלאות. וברוסיה, אחוז היהודים שעסקו בחקלאות ביחס לכלל האוכלוסיה עמד על כחמישית האחוז (0.2%) בלבד!⁷⁶ כתוצאה מכך, הדימוי של "היהודי-עירוני-סוחר" נתפש כ"אות-קלון", בעיקר בעיני היהודים את עצמם, שכאילו אינם מסוגלים לעבודת-אדמה. או כמו שכתב חיים חיסין ממיסדי ראשון-לציון: "עברו ימי הנדודים והפגעים הרעים. [עתה] חיים ישרים, חיי עובד-אדמה".⁷⁷ וכמו שנכתב בפנקס אגודת מייסדי ראש-פינה לעיל: "להסיר מעלינו חרפתם כאשר נעבוד אדמתנו". לפיכך, כאשר עולי רומניה רכשו שני-שלישים מאדמות ג'אעוני (ראש-פינה), ועולי רוסיה רכשו את השליש הנותר - הם השיגו זכות שלא היתה אפשרית עבורם בשום פנים ואופן - לא ברומניה ולא ברוסיה. ובנוסף לכך, הם השיגו הזדמנות לשיפור מעמדי וכלכלי.

אבל הסיבה הזו לבדה, אין בה כדי להסביר מדוע עלו דווקא לארץ-ישראל, שהרי יכלו להגשים את המטרות הכלכליות והמעמדיות האלה בארה"ב, ובצורה טובה אף יותר (מה שרבים אחרים אכן עשו כאמור). גם אין בה כדי להסביר, מדוע נדרשו דווקא לעבודת-אדמה ולא לתעשייה. בפרט כשכבר בועידת-קטוביץ של "חובבי-ציון" שהתקיימה בשנת תרמ"ה (1884), הציע ויסוצקי להקים בארץ-ישראל בתי-חרושת ומפעלים לייצור בגדים, ולא להתבסס רק על עבודת-אדמה. הסיבה שכן יכולה להסביר זאת, היא זו הדתית-משיחית שהוזכרה מעלה, לפיה תקומת ישראל לא תתרחש אלא באמצעות עבודת-האדמה. למה? כי כתוב שם: "ושבתי את שבות עמי ישראל" (עמוס, פרק ט') - מתי? - כאשר "וניגש חורש בקוצר ודורך ענבים במושך הזרע". כלומר: רק כשהיו עובדי-אדמה ממש!

כדי להבין עד כמה היו להוטים לעבודת-האדמה ורק אליה, יש לדעת שהיתה להם אפשרות נוחה להתגורר בערים. הרי שו"ב בבואו לתור את הארץ, התגורר בבית דודו בצפת; ואילו ר' מרדכי לובובסקי היה הבעלים של דירות בחיפה, אותן השכיר לאחרים, בזמן שהתגורר בבקתה בשושנת-הירדן.⁷⁸ נכון, בטרם נבנו הבתים הראשונים בראש-פינה וביסוד-המעלה, המתגוררים התגוררו בצפת והיו יורדים למושבות רק כדי לעבוד את האדמה, ושבים עם ערב. אבל לאחר שנבנו הבתים

⁷⁵ Samuel, Jewish immigration, p. 35

⁷⁶ Samuel, Jewish immigration, p. 42, 158

⁷⁷ יערי, זכרונות א', עמ' 455.

⁷⁸ ד' חן, מדוע הופקרה משמר-הירדן? סיפורו של מרדכי לובובסקי, יסוד-המעלה תש"ס.

הראשונים, התגוררו בהם באופן קבע. יחד עם זאת, נראה שאידיאל ההתיישבות הראשוני לא החזיק מעמד לאורך זמן. לא אצל ר' לובובסקי שירד ליסוד-המעלה, ולא אצל שו"ב שפרש מעבודת-האדמה כעבור ארבע שנים. בזכרונותיו הודה: "נוכחתי לדעת כי אין לי לקוות להשגת מטרתי, להיות איכר המתפרנס מעבודת-האדמה ... אף הרגשתי בעצמי שהנני מוכשר יותר לעבוד עבודה רוחנית".⁷⁹ השנה היתה תרמ"ו (1886), תקופת העלייה-הראשונה, ונשאלת השאלה: מה ההבדל מבחינה זו בינו לבין אנשי "הישוב הישן", שגם הם נמנעו מעבודת-אדמה והתמסרו ללימודי-קודש שהם "עבודה רוחנית"? ההבדל היה בכך שהוא התפרנס מכך, ולא התמקד רק בלימודי-קודש ולא היה ספון בבית-המדורש. ומבחינה זו, הוא לא היה שונה מבני משפחת עבו, שהחזיקו גם הם בתורה ובעבודה יחד.

1. מפעל ההתיישבות של משפחת עבו בגליל

בקיץ שנת תרמ"ג (1883) התארח בבית משפחת עבו בצפת, היהודי האנגלי מיכאל גולדסמיט, שהיה ידיד משפחתה של אסתר-מלכה מליברפול - רעיית ר' יעקב חי עבו. באותו הערב, הם הזמינו לארוחה גם את דוד שו"ב ואת מורדכי כ"ץ, ראשי הוועד של ראש-פינה. הם סעדו את ליבם, שרו שירים בעברית, ודיברו בעינייני ציון אל תוך הלילה. ואז שאל גולדסמיט את שו"ב: האם "הקולוניסטים [המתיישבים] מוכנים לצאת למלחמה להגן על הארץ, בשעה שהדבר יהיה דרוש"? "עניתי לו", כתב שו"ב בזכרונותיו, "כי מקוים אנו שלא נצטרך לכך".⁸⁰ הנה כך בבית משפחת עבו בצפת בראשית ימי העלייה-הראשונה, הועלתה האפשרות הלאומית גם אם באופן תיאורתי, שיהודים יחזיקו בנשק ויגנו על עצמם בארץ-ישראל. אותו גולדסמיט היה קפטן בימים ההם, ואח"כ קולונל בצבא הוד-מלכותה. בשנת תרנ"ה (1895) נפגש עם הרצל בביקורו בלונדון; והרצל, ששקל אז ברצינות התיישבות יהודית בארגנטינה ולא בארץ-ישראל, כתב ביומנו: "היות שהיה [גולדסמיט] בארגנטינה בשליחותו של הירש והוא יודע את התנאים [של הארץ], מן הדין להאזין לעצתו: שרק ארץ-ישראל עשויה לבוא בחשבון".⁸¹ כאשר חזר גולדסמיט מביקורו הנ"ל בארץ-ישראל, הוא פרסם את רשמיו בעיתון Jewish Chronical. עיתון "המגיד" תרגם את דבריו לעברית, ופרסם אותם בתאריך 20/6/1883, לצד מכתב של נוסע נוסף שביקר אז בארץ-ישראל - לורנס אוליפנט. וזו תמצית דבריהם:⁸²

"בימים האלו, שבתני [אוליפנט] ממסעי לצפת וארץ-הגליל ... לפני שישה ירחים נוסדה קולוניא [מושבה]... גיאוני [ראש-פינה] ... על-ידי כ"ד [24] משפחות מרומעניא [רומניה], וארבע מרוסיא, מספר כל הנפשות מאה וארבעים ... בכפר מירון ... מצאתי גם כן שש משפחות מישראל, אשר הושיבן שם הרב מצפת [עבו] על אדמתו, זה שנים אחדות ... הקולוניסטים [המתיישבים] ההם, היושבים בכפר מירון, הם מאלה היהודים שבאו לארץ-הקודש מטוניס ומאראקא [מרוקו]".

⁷⁹ שו"ב, שם, עמ' קי"ט.

⁸⁰ שו"ב, זכרונות, עמ' ק"ג-ק"ד.

⁸¹ ב"ז הרצל, עניין היהודים: ספרי יומן 1895-1904, כרך א', ירושלים תשנ"ז, עמ' 262.

⁸² עמ' 199.

"גם אנוכי [גולדסמיט] הייתי שם במסעי לארץ-הקודש בימים האלה ... הקולוניאליזם מירון נמצאת אצל קברו של ר' שמעון בן-יוחאי ... לפני שש שנה [בשנת 1877], קנוה ארבע משפחות מישראל, אשר לו כסף ... הקולוניסטים כבר נטעו לערך, ב' אלפים [2000] עצי-זיתים, והשמן מוכרים במחיר טוב. בהקולוניאליזם נמצא מעין מים גדול, ואצלו נטעו הרבה עצי-תאנים, רימונים, ועוד. שמונה צמדי-בקר להם, והפלאחים הערביים עובדים את עבודת הקולוניאליזם. מלבד, עובדות אצלם בשכר גם ארבע משפחות מישראל, שבאו מהמערב [צפון-אפריקה] והן מתעסקות בעבודת הגנים, שהורגלו בה בארץ מולדתם ... הקולוניאליזם במי-מרום, נוסדה לפני י"א שנה [11 שנה, בשנת 1872] ע"י יהודים אחדים ספרדים מצפת, אשר גמרו בדעתם להחיות עצמם מעבודת-אדמה. למטרה זו קנו שלושת אלפים דונאם אדמה ... מזה נראה כי רעיון עבודת-האדמה, לא חדש הוא לאחינו בני-ישראל".

כאמור, ר' שמואל עבו היה זה שרכש את אדמות מירון לצורך התיישבות חקלאית עברית, יחד עם עוד שלושה שותפים. כמו-כן רכש את חלקת הקבר של ר' שמעון בר-יוחאי, שבה הקים בית-כנסת. אוליפנט דיווח שההתיישבות במירון נוסדה שנים אחדות לפני יסוד ראש-פינה, ע"י משפחת עבו, ושהיא כללה שש משפחות פועלים יהודיות ממרוקו ומטוניסיה. גולדסמיט דיווח גם הוא על אותה התיישבות במירון, אך דייק יותר, מאחר ושוחח אישית הן עם ר' יעקב עבו והן עם שו"ב. לדבריו, הישוב במירון נוסד בשנת תרל"ז (1877), ובמקום עבדו פועלים יהודים מצפון-אפריקה שעבדו בארצם בחקלאות, לצד פלאחים ערביים. הם נטעו כאלפיים עצי-זית, עצי תאנים ורימונים, והיו להם שמונה צמדי-בקר. כלומר: היתה זו התיישבות חקלאית עברית לכל דבר ועניין, שנוסדה שש שנים לפני יסוד ראש-פינה. שו"ב העיד על כך בעצמו כשכתב בזכרונותיו: **"בבואי לארץ-ישראל לפני חמישים ושש שנה [בשנת 1882] ... חצי הכפר 'מירון' היה של יהודים ספרדים מצפת, ומצאתי שם משפחות אחדות מיהודי מרוקו, שעבדו שם גני-ירקות בנחל על יד המעיין"**.⁸³

בהמשך דיווח גולדסמיט על התיישבות קדומה עוד יותר במי-מרום, כלומר לגדות אגם החולה, על האדמות שעליהן קמה לאחר-מכן יסוד-המעלה. הוא דיווח על **יהודים ספרדים מצפת, שעבדו את האדמה כבר משנת תרל"ב (1872), כלומר שנים לפני יסוד יסוד-המעלה**. ובאמת, כאשר הגיעו העולים ממזריץ' ליסוד-המעלה, כאמור מעלה, הם כבר מצאו במקום חקלאים יהודים שעבדו את האדמה.⁸⁴ אחד מהם היה שלמה מזרחי מצפת, מקורב משפחת עבו. האחים עבו - אברהם-חיים, יעקב-חי, ויצחק-מרדכי - רכשו את האדמות שנקראו קודם **"א-זבד"**, מהבדווים. כאשר השלטון העות'מאני החליט שבעלי-הקרקעות ירשמו כחוק ויוציאו קושאנים (שטרי-בעלות על הקרקע) על שמם, אותם בדווים חששו שמא ע"י כך מנסים ל"הפיל אותם בפח" ולגייס אותם לצבא. לכן מכרו את אדמותיהם למשפחת עבו, "והאחים עבו היו לבעלי הנחלה".⁸⁵

הם שמכרו את אדמות יסוד-המעלה לעולים מפולין, והשאירו לעצמם חלקים בקרקע.

⁸³ שו"ב, זכרונות, עמ' מ"ו.

⁸⁴ הרוזן, חזון ההתנחלות בגליל, עמ' 238.

⁸⁵ יערי, זכרונות א', עמ' 537.

נקודת-ההתיישבות השלישית שבה היתה מעורבת משפחת עבו, היתה כאמור משמר-הירדן. גם אדמותיה היו בבעלות משפחת עבו, והם שמכרו אותן לר' מורדכי לובובסקי. הוא יסד במקום "חוזה כמנהג אמריקה"⁸⁶, וקרא לה "שושנת-הירדן". כאן, משפחת עבו היתה מעורבת בקשר-דם ממש - כאשר ר' מרדכי לובובסקי נשא לאישה את מסעודה - ביתו של ר' יעקב חי עבו. הם התגוררו בשושנת-הירדן, ושם נולדה ביתם עדלינה.⁸⁷ אלא שכעבור זמן, מסעודה שלא הסתגלה לחיי ה"חוזה" חזרה לצפת, ור' מרדכי גם הוא עזב וירד ליסוד-המעלה.

פרט לרכישת הקרקעות, בני משפחת עבו סייעו רבות למושבות הגליל, בתוקף היותם קונסולים של צרפת בצפת. חלק מהמיקרים הוזכרו מעלה בפירוט: כיצד יעצו לשו"ב לפנות לוואלי בדמשק ונתנו בידו מכתב לחכם באשי שם, כדי לבטל את איסור הבנייה במושבה; וכיצד הצילו את בני-המושבה מנקמת דם ופרעות, בעקבות הרג-בשוגג של ערבי מצפת. במקרה נוסף שאירע ביסוד-המעלה בשנת יסודה, כל איכרי המושבה נאסרו בגלל הרוג שנמצא במקום ולא נודע כיצד נהרג. "עד שנמצאו אנשי-חסד, ובראש כולם החכם יעקב חי עבו ... והוציאו אותם בערבות עד בוא המשפט. בית-המשפט זיכה את האנשים".⁸⁸ כאמור מעלה, בני המשפחה היו מעורבים גם בהנהלת וועד ראש-פינה, כאשר ר' יעקב חי עבו מונה לנשיא הכבוד, ואחיו יצחק מרדכי לחבר כבוד.

בספר התקנות של המושבה, מיום ד' אדר ב' תרמ"ג (13/3/1883), נכתב: "יען שפעלו [האחים עבו] ועשו הרבה לדבר הזה, ועבור הרעיון בעת קניית האדמה. וחלקנו להם הכבוד שיהיו לנו לחברים, ויתנו לנו עצות נכונות בדיעתם".⁸⁹

במלאות שלושים יום לפטירת נשיא הקונגרס הציוני העולמי בנימין זאב הרצל, בחודש אב תרנ"ד (1904), התקיים הספד בבית-הכנסת הספרדי בצפת. ר' יצחק מרדכי עבו, שכהן אז כקונסול צרפת בצפת, נשא הספד שבו כינה את הרצל: "מחנך הלאום ... לב האומה". דוד שו"ב עלה להספיד אחריו, ואמר: "נשיא עמנו ונשמתו ... זה אלפיים שנה אנו נתונים בגלות ... והנה הופיע הד"ר הרצל בהדר גאונו".⁹⁰ הדברים הללו אינם מובנים מאליהם, בהנתן שהספדים דומים מטעם עדת האשכנזים בצפת לא נמצאו, וסביר שגם לא היו, מהסיבה הפשוטה שהתנגדו לדרכו הציונית של הרצל. ודווקא המפגש הזה בין יצחק מרדכי ממשפחת עבו לבין מייסד ראש-פינה, מחדד את תמימות-הדעים ביניהם, ומסמן את דרכם הציונית המשותפת.

⁸⁶ יערי, זכרונות ב', עמ' 675.

⁸⁷ חן, מדוע הופקרה משמר-הירדן.

⁸⁸ יערי, זכרונות א', עמ' 546.

⁸⁹ שו"ב, זכרונות, עמ' פ"א.

⁹⁰ א"ז בן-ישראל, "המספד של השלושים", "השקפה", ח' אלול תרנ"ד, עמ' 594.

ז. כספי "החלוקה"

סימן-ההיכר של "הישוב הישן" היה כספי "החלוקה". אלה היו נדבות מיהודי הגולה, שנתרמו ליהודים שהתגוררו בערי-הקודש בלבד - ירושלים, חברון, טבריה וצפת - ובילו את ימיהם בתלמוד-תורה. התפישה הבסיסית של "הישוב הישן", היתה של חברה שמעבירה את זמנה בתפילה ובלימודי-קודש, ושעל יהודי הגולה לקיים אותה בתרומותיהם.⁹¹ היעד הראשון לניגוח אס-כן, כנגד ה"ישוב הישן", היה כספי "החלוקה". וכבר מתיישבי גיא-אוני הראשונים, שיצאו בקול-קורא בכ"ב תמוז תרל"ח (23/7/1878) בעיתון "הצפירה", כתבו: "כי קצה נפשנו בלחם עצלות, ואל נדבות וצדקות [כספי 'החלוקה'] לא נשאנו עינינו".⁹² כי כספי "החלוקה" נקשרו לעצלות, בטלנות ותלות. עם צמיחת תנועת "חובבי-ציון" בראשית שנות השמונים של המאה ה"ט, התעורר מאבק בין "הישוב הישן" ל"ישוב החדש" על התרומות. זאת מהסיבה הפשוטה שכספים שנתרמו לאחד, באו על חשבון השני. ב"ג אלול תרל"ז (22/8/1877), פירסמו רבני צפת בעיתון "המגיד" קול-קורא, שיש בו כדי להבהיר את המאבק הזה. וכך כתבו בין-היתר: "הננו רואים את קולות החמלה [של הקוראים להתיישבות] ... למען לא ישאו עוד חרפת-רעב וחוסר-לחם ... [כאילו] כבר זרחה שמש צדקה על ערי-ישראל ... לא עת האסף עתה ... לפתח ולשדד את אדמת הקודש, בעת אשר אלפי נפשות אחיכם [המתפרנסים מכספי 'החלוקה'] בית-ישראל צוללים כעופרת".⁹³ "אנשי צפת אלה", כתב שו"ב, "שוטמים את רעיון ישוב ארץ-ישראל על-ידי עבודת-אדמה, בפחדם פן יזיק הדבר ליחלוקה אשר אליה עיניהם תלויות".⁹⁴

אנשי העלייה-הראשונה לגלו על כספי "החלוקה", אבל האמת היא שהם בעצמם התבססו על תרומות, וגיוס נדבות-כסף היה חלק בלתי-נפרד מהמצע של אגודות "חובבי-ציון". למעשה, אפשר לאמר בביטחון שללא התרומות, ספק רב אם היו מחזיקים מעמד. לדברי ציטרון תושבי המושבות, ובהן יסוד-המעלה, היו מחוסרות פרנסה ונוקקו לחסדי הנדיבים בחו"ל כדי להתקיים.⁹⁵ ואילו שו"ב הודה בכך כשכתב: "סכנת חורבן נשקפה למושבה [ראש-פינה]".⁹⁶ ונראה שבאמת כך היה, אלמלא נחלץ לעזרתה הבארון אדמונד דה-רוטשילד. לדעת שור, ההתיישבות הציונית לא היתה קמה בלעדי עזרת הבארון.⁹⁷ על רקע זה, אפשר לאמר שהצהרת המתיישבים "ואל נדבות וצדקות לא נשאנו עינינו" (הערה 92 לעיל) לא עמדה במבחן המציאות, כי הם לא באמת השתחררו מהנדבות. ולפיכך קו-הגבול הבולט ביותר לכאורה, בין "הישוב הישן" לבין "הישוב החדש", מטושטש. אלה ואלה נשענו בסופו של דבר על נדבות, אע"פ שעבודת-כפיים ודאי עדיפה על עצלות.

⁹¹ שור, תולדות ארץ-ישראל, עמ' 230.

⁹² ועד גיא-אוני, "קול מבשר ישוב אה"ק", עמ' 9.

⁹³ עמ' 301.

⁹⁴ יערי, זכרונות אק, עמ' 538.

⁹⁵ תולדות חייבת-ציון, עמ' 251.

⁹⁶ שו"ב, זכרונות, עמ' ק"ד.

⁹⁷ שור, שם, עמ' 251.

ח. ממזרח וממערב, "ישן" ו"חדש"

בפרק זה אציג בקיצור-נמרץ מספר דמויות בגליל מסוף המאה הי"ט, שעומדות לכאורה בסתירה לדימויים הרווחים של "ישוב ישן" ו"ישוב חדש". זאת, על מנת לחדד את ההשוואה שבה עוסקת שאלת המחקר של עבודה זו. הנה מסתבר שלומד-התורה מצפת לא נמנה בהכרח על "הישוב הישן", שהפועל שמסקל סלעים בראש-פינה לא נמנה בהכרח על "הישוב החדש", ושחלוצי-המושבות הם לא בהכרח מזרח-אירופאים אלא גם צפון-אפריקאים. הדמויות הללו מטשטשות את המבדיל והשווה, ומדגישות את השווה והדומה. נתחיל:

צבי בנדל היה מראשוני העלייה-הראשונה וממייסדי ראש-פינה. אבל בחודשי תשרי, אי-אפשר היה להבדיל בינו לבין יהודי מ"הישוב הישן" בצפת. זאת מכיוון שבכל ערב ראש-השנה היה רוכב למירון, ויושב בשיבת ר' שמעון בר-יוחאי במשך כל החודש, ועוסק בתורה ובקבלה.⁹⁸ כמוהו ר' **פישל שולמן** ממייסדי יסוד-המעלה, שהיה קם "עם קריאת-הגבר בחצות הלילה ... והיה יושב על הקרקע באיזו פינה, ומעיין לאור נר דל בספרי המקובלים".⁹⁹

יוסף פרידמן לעומתם, היה בן "הישוב הישן" בטבריה שלמד בשיבה. אבל עם הקמת גיא-אוני היה מראשוני מתיישביה, וכאשר קמה ראש-פינה השתלב במושבה והיה מחלוצי "הישוב החדש". הוא שרת בתפקידי פקידות מטעם הבארון רוטשילד, ואף זכה לתואר "אפנדי" מהממשל העות'מאני.¹⁰⁰ כמוהו **משה רוזנטל**, בן "הישוב הישן" שלמד בשיבה בצפת. עם הקמת ראש-פינה השתתף בהכשרת הקרקע ובסיקול האבנים במושבה, ואח"כ התמנה למנהל בית-החרושת למשי. לאחר-מכן שימש כמורה בראש-פינה ובמשמר-הירדן.¹⁰¹

שלמה עבו המכונה כייאל,¹⁰² נולד במרוקו בשנת תרכ"ה (1865). בהיותו ילד בשנות השבעים של המאה הי"ט, עלה ארצה עם הוריו. הם היו מאותם חקלאים שהתיישבו ועבדו את אדמות משפחת עבו במירון. כאשר יהושע אוסוביצקי התמנה למנהל המושבות בראש-פינה, בשנת תרמ"ח (1888), שלמה היה לשומר-הראש שלו. אח"כ היה השומר העברי הראשון מטעם יק"א בחוות סג'רה¹⁰³ - שהיתה לימים מרכז ארגון השמירה העברי הראשון בארץ-ישראל - "בר-גיורא".

⁹⁸ תדהר, האנציקלופדיה, כרך א' עמ' 205.

⁹⁹ יערי, זכרונות א', 550.

¹⁰⁰ שם, עמ' 256.

¹⁰¹ תדהר, האנציקלופדיה, כרך י"ג עמ' 4317.

¹⁰² הגב' רפאלה עבו-עברון (בתו של יוסף עבו עברון ז"ל) דור שישי למשפחת עבו מצפת, נשוא עבודה זו, הדגישה בפני שאין קשר דם בין הנ"ל לבין משפחת עבו למרות השם הזהה. לדבריה, שם המשפחה עבו אומץ על ידו בהסכמת הרב שמואל עבו.

¹⁰³ אהרונסון, פקידי הבארון, עמ' 175.

יעקב בן-שימול.

אהרונסון, פקידי הבארון, עמ' 163.

יעקב בן-שימול היה מנהל המושבות ראש-פינה ויסוד-המעלה מטעם הבארון רוטשילד, מאדר תרמ"ו (אפריל 1886) עד חשון תרמ"ט (אוקטובר 1888).¹⁰⁴ הוא נולד בתטואן שבמרוקו, למד שם בביה"ס אליאנס (כ"ח), יצא ללימודים בסמינר למורים בפריס, וחזר לנהל את ביה"ס בתטואן.¹⁰⁵ לאחר שעלה ארצה, לימד צרפתית בביה"ס מקווה-ישראל, והתקדם בשנת תרל"ט (1879) למשרת סגן-מנהל ביה"ס. בשנת תרמ"ג (1883) התמנה למנהל המושבה ראשון-לציון, ובמקביל ניהל גם את המושבה עקרון. בשנת תרמ"ו כאמור, התמנה למנהל מושבות הגליל, לפי בקשתו של הבארון רוטשילד. במברק ששיגר נציג הבארון בפריס מיכאל ארלינגר, אל מנהל מקווה-ישראל שמואל הירש בא' חשון תרמ"ה (20/10/1884), כתב: "היוכל בנשימול לילך

לראש-פינה? ... [הבארון] מאמין בו ויניחהו בלי קונטרולה [פיקוח], לא כן באחרים".¹⁰⁶ וכשהגיע הבארון לביקור בארץ-ישראל בקיץ תרמ"ז (1887), הם נפגשו בראש-פינה. כשעזב, בן-שימול ושו"ב ליוו את פמלייתו ברכיבה אל גשר בנות-יעקב. פתאום פנה הבארון לבן-שימול ואמר לו: "ראה מה יפה המישור הזה! מימין ים-כנרת, משמאל ים-חולה; שמע בן-שמעון [שימול], המישור הזה עלינו לרכוש לנו כולו ... והאוהלים האלה למי הם? ... יסוד-המעלה, ענתה הגברת ... אז פנה הברון אל המנהל בן-שמעון [שימול] ואמר לו שישים עין לטובה על האנשים האלה ... ומאז הגיעו ליסוד-המעלה ימים חדשים".¹⁰⁷ בשנת תרמ"ח (1888) עזב בן-שימול את ראש-פינה, והתחיל לנהל את המושבות זכרון-יעקב, בת-שלמה, מאיר-שפיה וחדרה (עד שנת תרנ"ט, 1899). בזכרונותיו, שו"ב קרא לו בטעות "בן-שמעון". פעם אחת כינה אותו "הפקיד", פעם שניה "יהודי ספרדי צעיר", ופעם שלישית "המנהל הראשי".¹⁰⁸ בכל אופן דיבר בשיבחו, וכתב: "בן-שמעון [שימול] ... חפץ להראות טוב-לב לאיכרים, [והוא] הקל מעט ... לא התערב בעניינים הפנימיים של המושבה, ומסר את הכל ביד וועד-המושבה".¹⁰⁹

¹⁰⁴ אהרונסון, פקידי הבארון, עמ' 163.
¹⁰⁵ בתטואן נוסד ביה"ס הראשון של כ"ח בעולם, בשנת תרכ"ב (1862). נדלה מאתר בית-התפוצות dbs.bh.org.il.

¹⁰⁶ תדחה, האנציקלופדיה, כרך ו' עמ' 2580.

¹⁰⁷ יערי, זכרונות א', עמ' 548-547.

¹⁰⁸ שו"ב, זכרונות, עמ' קי"ח.

¹⁰⁹ שו"ב, שם, עמ' קכ"ה.

יגאל ביטון - כיצד מאפייני "העלייה-הראשונה" באו לידי ביטוי במושבות הגליל מזה, ובפעילותה של משפחת עבו מזה?

האחים שלמה ושאל מזרחי עלו בצעירותם מתורכיה לצפת, ובשנת תרל"ב (1872) החלו לעבוד את אדמות משפחת עבו במי-מרום. כאשר מייסדי יסוד-המעלה הגיעו למקום כעבור שנים-עשרה שנים, הם כבר מצאו שם את האחים מזרחי עובדים את האדמה, ושוקדים על בניית רפת.¹¹⁰ שלמה נודע בכינוי "חכם שלמה" וכן "היוגב הראשון". הוא נישא לשימחה ונולדו להם מספר ילדים, אבל רק שניים שרדו - אסתר ונחום-מירקדו - כתוצאה מתנאי-המחייה הקשים במושבה. נחום נשא לאישה את דיאמנטה ממון, בהיותה בת ארבע-עשרה שנים. היא נולדה במושב העובדים של משפחת עבו במירון, ובהחלט סביר שיש לה קשר-מישפחתי לאהרון ממון (ביתו?). הוא נמצא חתום יחד עם יצחק-מרדכי עבו על קול-קורא מטעם מתיישבי מירון, שהתפרסם בעיתון "חבצלת" בתאריך י"ח כסלו תרמ"ח (4/12/1887).¹¹¹ אסתר נישאה לניסים אלפסי, יליד העיר פאס שבמרוקו, שעלה ארצה עם הוריו לטבריה בהיותו בן שלוש שנים. הוא למד בישיבה בטבריה, וכשנישא לאסתר בשנות התשעים של המאה הי"ט, עבר להתגורר ביסוד-המעלה. בנם יוסף אלפסי נולד ביסוד-המעלה, ובשנת תרצ"ב (1932) עבר עם רעייתו להתגורר במשמר-הירדן. הם עסקו שם בחקלאות, ועזבו את המקום כאשר ניטש במלחמת-העצמאות. בשלט ההנצחה הניצב היום במקום - ראו בתמונה להלן - ניתן לראות את שם המשפחה "אלפסי" בעמודה השמאלית, שורה שניה.

יד למשמר-הירדן (צילום המחבר, 28/2/2017).

נינו של שלמה מזרחי, יוסי מזרחי, כיהן כראש מועצת יסוד-המעלה למעלה מעשרים שנה, בין השנים תשל"ז-תשנ"ח (1977-1998).

¹¹⁰ ישראל נגלית לעין, אלבום חכם שלמה מזרחי, נדלה מהאתר www.israelalbum.org.il

¹¹¹ עמ' 60.

פרק ד': סיכום ומסקנות

בעבודה זו ניסיתי לשרטט את המאפיינים העיקריים המקובלים בהיסטוריוגרפיה של העלייה-הראשונה, ולהשוות אותם אחד-לאחד לאלו של בני משפחת עבו. בין-היתר נבחנו המאפיינים האלה: המונחים "עלייה-ראשונה", "ישוב ישן" ו"ישוב חדש". יעדי ההגירה - ארץ-ישראל או ארצות אחרות, בפרט ארצה"ב. אידאולוגיית אגודות "חובבי-ציון". השפעת הפרעות ביהודים כמניע לעלייה. אידאולוגיית עבודת-האדמה וישוב הארץ. מפעלי ההתיישבות בגליל-העליון. כספי "החלוקה" מול תרומות למושבות. וכן תיאור דמויות מהתקופה ההיא.

השערת עבודת-המחקר הזו, לפיה ימצאו קווי-דימיון בין משפחת עבו לבין מייסדי מושבות העלייה-הראשונה בגליל העליון, ושההבדלים ביניהם יהיו דקים, אוששה. השערה זו עומדת בקנה-אחד עם טענת קניאל ושור, לפיה ההבדלים בין "הישוב הישן" ל"ישוב החדש", לא היו גדולים כל-כך.¹¹² ההבדלים הללו, כאמור, מצטמצמים עוד יותר כאשר נשוא ההשוואה הוא משפחת עבו.

בהשוואה לבני משפחת עבו, טענת ה"ראשוניות" התבררה כסובייקטיבית בעיקרה, מאחר והם הקדימו את עולי "העלייה-הראשונה". מבחינת קדושת ארץ-ישראל, לפיה רק היא מולדת היהודים ולא שום ארץ אחרת - היתה ביניהם תמימות-דעים. מבחינת הפרעות כמניע לעלייה - יש הבדל ביניהם - כאשר במזרח-אירופה הפרעות היו רבות וגדולות יותר. אבל עם זאת, צריך לזכור שבמזרח-אירופה היו גם הרבה יותר יהודים (כחמישה מיליון רק ברוסיה בסוף המאה הי"ט),¹¹³ המה גם שאלגירה, מולדתם של בני משפחת עבו, לא היתה חפה מפרעות ביהודים גם היא. מבחינת אופי העלייה נמצא הבדל, כאשר אלה עלו במסגרת אגודות, ואלה במסגרת משפחתית (עבו).

מבחינת הדתיות - אלה ואלה היו דתיים. מבחינת הרעיון המשיחי לפיו גאולת ישראל תתחולל רק באמצעות שיבת-ציון - היתה ביניהם תמימות-דעים - והבדלים אם היו, הרי שבגישה בלבד. מבחינת עמל-כפיים - אלה ואלה לא הסתגרו בבית-המדורש כל היום, והתפרנסו מעמל-כפיהם. מבחינת עבודת-האדמה דווקא - הרי דוד שו"ב נטש אותה אף הוא כעבור שנים מעטות, והעדיף לעסוק בהוראה. מבחינת ההתיישבות - אלה ואלה עסקו בכך - גם אם בהיקפים שונים. במירון דווח אומנם "רק" על ארבע משפחות עובדות, אבל גם ביסוד-המעלה היו "רק" שבע משפחות. בראש-פינה ההיקף היה באמת גדול יותר, עם שלושים המשפחות.

מבחינת ראשוניות רעיון ההתיישבות - הרי שהיא נתונה בלי ספק למשפחת עבו. אבל מבחינת מימוש הרעיון הזה - הרי שבני העלייה-הראשונה עשו זאת ביתר-שאת. מבחינת כספי "החלוקה" - אלה ואלה לא ניזונו ממנה כי התפרנסו מיגיע-כפיהם, המה גם שהמושבות עצמן לא היו שורדות ומתקיימות ללא תרומות ונדבות הבארון ואחרים. אז נכון שלא קראו לנדבות הללו "חלוקה", ונכון שמי שקיבל אותן לפחות עמל בזיעת-אפו, אבל הן היו נדבות לכל דבר ועניין. מבחינת סיוע מנהלתי למען המושבות - תרומתם של בני משפחת עבו, בפרט בתוקף תפקידם כקונסולים של צרפת בגליל-העליון - היתה רבה יותר ומכרעת. מבחינת מוצא העולים במושבות העלייה-הראשונה - ודאי שברובו ככולו היה ממזרח-אירופה. אבל כפי שראינו, במפעלם השתלבו גם יוצאי צפון-אפריקה. יעקב בן-שימול ושלמה עבו ומסעודה עבו וניסים אלפסי ועוד רבים וטובים, הם דוגמאות נהדרות לשילוב בין מזרח למערב, בתקומת עם-ישראל בארצו בעת החדשה.

¹¹² קניאל, המונחים ישוב ישן ; שור, תולדות ארץ-ישראל.

¹¹³ Samuel, Jewish immigration.

ביבליוגרפיה

ספרים ומאמרים:

1. ר' אהרונסון, "פקידי הבארון רוטשילד (1882-1890) – האנשים שמאחורי מפעל ההתיישבות", **קתדרה**, 74, טבת תשנ"ה, עמ' 157-178.
2. ר' אהרונסון, "שילבים בהקמת מושבות העלייה הראשונה ובהתפתחותן", א' מרדכי (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 25-84.
3. י"ח אופלטקה, **מסעי היר"ח**, ירושלים תרל"ו.
4. ג' אלרואי, **אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים**, ירושלים תשס"ד.
5. י' בן-דור, "נציגם של יהודי הצפון", **עת-מול**, 221, שבט תשע"ב, עמ' 7-10.
6. מ"ד גאון, **יהודי המזרח בארץ-ישראל**, א', ירושלים תרפ"ח.
7. מ"ד גאון, **יהודי המזרח בארץ-ישראל**, ב', ירושלים תרצ"ח.
8. א' גרוסמן, "הפנקס של יחבורה יישוב ארץ-ישראל על-ידי עבודת אדמה", מוינשט תרמ"א 1881, **קתדרה**, 54, טבת תש"ן, עמ' 81-91.
9. ח"ז הירשברג, **תולדות היהודים באפריקה הצפונית**, ירושלים תשכ"ה.
10. י' הרוזן, **חזון ההתנחלות בגליל: תולדות המושבות ראש-פינה, יסוד-המעלה, משמר-הירדן, עין-זיתים, מחנים, מטולה**, ירושלים תשל"א.
11. ח' הרצוג, "ישוב ישן וישוב חדש בהארה סוציולוגית", **קתדרה**, 32, תמוז תשמ"ד, עמ' 99-108.
12. ב"ז הרצל, **עניין היהודים: ספרי יומן 1895-1904, כרך א'**, ירושלים תשנ"ז.
13. ז' ולק, "צמיחת החינוך הלאומי במושבות", א' מרדכי (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 407-426.
14. ד' חן, **מדוע הופקרה משמר-הירדן? סיפורו של מרדכי לובובסקי**, יסוד-המעלה תש"ס.
15. י"ח טביוב, **ספרי הזכרונות לסיר משה מונטיפיורי ורעיתו יהודית**, ורשה תרנ"ט.
16. א' יערי, **זכרונות ארץ-ישראל: מאה ועשרים פרקי-זכרונות מחיי הישוב בארץ מהמאה השבע-עשרה ועד ימינו**, א', רמת-גן תשל"ד.
17. א' יערי, **שלוחי ארץ-ישראל**, ירושלים תשל"ז.
18. א' מרדכי, עורך, **ספר העלייה הראשונה**, ירושלים תשמ"ב.
19. ר' מרום, "שבילים בהר", **שבילים בהר: תולדות ההתיישבות בראש-פינה ובגליל פרקי חקר**, **תיעוד ופולקלור**, 1, שבט תשס"א, עמ' 9-10.
20. מ' עבאסי, "סמח": עלייתה ונפילתה של עיירה ערבית לחוף הכנרת", **קתדרה**, 153, תשרי תשע"ה, עמ' 79-98.
21. ש"א ציטרון, **תולדות חיבת-ציון**, אודיסה תרע"ד.
22. י' קניאל, "המונחים 'ישוב ישן' ו'ישוב חדש' בעיני בני-הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה", **קתדרה**, 6, טבת תשל"ח, עמ' 3-19.
23. מ"ד שוב, **זכרונות לבית דוד**, ירושלים תשל"ג.
24. נ' שור, **תולדות ארץ-ישראל מהתקופה הפרהיסטורית עד ימינו**, תל-אביב תשנ"ח.
25. נ' שור, **תולדות צפת**, תל-אביב תשמ"ג.

יגאל ביטון - כיצד מאפייני "העלייה-הראשונה" באו לידי ביטוי במושבות הגליל מזה, ובפעילותה של משפחת עבו מזה?

26. י' שרביט, "צרפת בגליל במאה התשע-עשרה על-פי התכתובות הקונסולרית של משפחת עבו",

קתדרה, 108, תמוז תשס"ג, עמ' 75-104.

27. ד' תדזהר, **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו**, תל-אביב תש"ז – תשל"א.

28. J. Samuel, **Jewish immigration to the United States from 1881 to 1910**,
New-York 1914.

מקורות ראשוניים:

1. עיתונות יהודית היסטורית, באתר www.jpress.org.il.

2. משפחת עבו, באתר www.abbo.org

3. ישראל נגלית לעין, באתר www.israelalbum.org.il

4. בית-התפוצות, באתר dbs.bh.org.il

5. אוסף התצלומים הלאומי, באתר gpophoto.gov.il

6. ויקימדיה, באתר commons.wikimedia.org

- באהבה לאימי רחל בת חנינה ושמואל דבדה, ולאבי אליהו בן שימחה ויעקב ביטון •
כְּבֹד אֶת-אָבִיךָ וְאֶת-אִמְךָ , לְמַעַן יָאָרְכוּנָּךְ עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר יְהוָה אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ (שמות, כ')